

H. Hubert Gabriella

Lelki éneklésről régi magyarok (A XVI–XVII. századi protestáns éneklés adattára)¹

„Nem legkisebbnek alétandó dolog jól meg- tudni, minéműnek kellessék lenni az mi éneklésünknek” — idézi 1629-ben Brewer

H. Hubert Gabriella irodalomtörténész, a buda- pesti Evangélikus Országos Könyvtár tudomá- nyos munkatársa.

Lőrinc egy korábbi, ismeretlen szerző előszavát.² Az éneklésről való gondolkodás igen korán megjelenik a magyar protestantizmusban, teológiai alapját (1Kor 14,40)³ szinte minden énekléssel kapcsolatos korabeli munka idézi: „minden szépen és rendben történjék”.⁴

A XVI–XVII. századi magyar protestáns (evangélikus, református, unitárius) éneklésről szóló tanok, vélemények a himnológián kívül elsősorban az egyháztörténet, irodalom- és kritikátörténet körébe tartoznak. Egyháztörténetileg fontos, hogy valamennyi jelentősebb protestáns szerző, főleg az alapvetés idején, a XVI. században, egyben énekeskönyvszerkesztő vagy énekszerző is volt. Közismert, hogy már az egykorú források is milyen nagy szerepet tulajdonítottak az énekeknek a protestantizmus elterjesztésében. Példaként Pathai Sámuel laskói rektor Sztárai Mihályról szóló tudósítását idézhetjük:⁵ „Az egyházak reformálásában —amint a szemtanúk beszélték— ilyen módszert követett. Midőn közönséges egyházi beszédeiben az evangéliumot hirdetni kezdte, először Dávidnak zsoltárait, melyek közül a kiválóbbakat ékes átdolgozásban hazai nyel- vünkre ültetett át s melyeket még a mai napig is használunk gyülekezete- inkben, nagy áhítattal és bizonyos lelki édességgel énekelte a gyülekezet és a nyomorult nép előtt. Ilyenféle buzgó énekléssel annyira felbuzdította a né- pet, mely azelőtt ilyesmit sohase hallott, hogy a környékből mindenfelől nagy sokaság özönlött össze hozzá ...” Az egyháztörténeti eseményekkel általában

¹ Jelen közlés átvétel a Fabiny Tibor teológiai professzor tiszteletére összeállított, megjelenés alatt álló tanulmánykötetből (Teológiai Irodalmi Egyesület kiadása, Bp., 2000).

² Vö. RMNy 1438: ()_{3v}. A főszövegben átfrom, a jegyzetben pedig betűhíven adom meg az idézeteket.

³ A bibliai könyvek rövidítését a Magyar Egyházak Ökumenikus Tanácsa által fordítottat Biblia alapján közlöm (Bp., 1975).

⁴ Letenyei István, csepregi evangélikus lelkész lefordította és a csepregi iskolának tankönyvül szánta Leonhard Hutter *Compendium locorum theologicorum* c. művét. Az egyházi rendtartásról a következők olvasható benne: „Az Ceremóniác és külső rend-tartásoc felől való emberi rendelése, szerzetttenec az Anya szent Egy-házban való illendő rendért, és a kegyes oktatásnac meg tartá- sáért. [...] Ilyen az időknec, innepeknc és a ruházatoknc külömbözési: ismeg az énekléseknec rendelési, az olvasásoc, az könyörgése, és efféle egyéb szent gyakorlásoc.” (RMNy 1602. 158)

⁵ Ld. Fabiny Tibor: „Reformáció hetére (Képek a magyar reformáció történetéből)”, *Lelkipász- tor* XXXIX (1964) 597.

párhuzamosan, kölcsönhatásban alakult az éneklés története, de vannak a XX. századig előremutató, az azonos (protestáns) vonásokat, s nem a felekezeti elterjedést hangsúlyozó fejlődési irányok is. A közös protestáns gyökerek ugyanis az énekléssel kapcsolatban olyan erősek voltak, hogy ezt az örökséget valamennyi felekezet továbbvitte, sőt a XVII. század 30-as éveitől kezdve jó ideig az evangélikusok és reformátusok szerkezetükben, alap-énekkészletükben is azonos protestáns énekeskönyveket használtak.⁶

A protestáns énekek más részről irodalmunk, költészetünk jelentős fejezetét alkotják. Az énekléssel kapcsolatos vélemények pedig egyben az irodalmi gondolkodás történetébe is beletartoznak.⁷ Az alábbi források az énekléshez szorosan kapcsolódva egyéb olyan (egyház-, irodalom- és kiadástörténeti) területeket is érintenek, amelyek adalékként szolgálhatnak a kor művelődéstörténetéhez.

A dolgozat az istentiszteleten folyó magyar nyelvű énekléshez, azon belül is elsősorban a gyülekezeti énekléshez, és annak tárgyához, az énekekhez kapcsolódó ismereteket gyűjtötte össze. Ezek forrásai természetesen sok esetben érintenek másfajta templomi énekeket is (így például a magyar nyelvű gregorián szertartási énekeket — a továbbiakban: szertartási énekek), valamint olyan templomon kívüli alkalmakat, amelyeken szintén elhangzott gyülekezeti ének. Az adattár központjában a lelkészek, énekeskönyvszerkesztők, énekszerzők, kántorok és a gyülekezet tagjai számára előírt követelmények állnak. Külön elemzés tárgya lehet, hogy mennyire valósultak meg a gyakorlatban is ezek az elvárások.

A szakirodalomban különböző szempontokból már hivatkoztak a források egy részére, sőt elemezték azokat. Mindazonáltal nem született még olyan összefoglalás, amely kiküszöbölte volna a hivatkozások esetlegességét, és rendszerezte volna a különböző típusú adatokat. A dolgozat igyekezett összegyűjteni, kiegészíteni és csoportosítani az idevágó eddig feltárt vagy feltáratlan XVI–XVII. századi nyomtatott forrásokat és kéziratokat. A vizsgálatba bevont művek száma korántsem teljes, s a felsoroltakban is lehetnek még további utalások. A források sokszor csak egy-egy adatot tartalmaznak, esetleg pusztán elődeiket ismétlik, mégis fontosak lehetnek számunkra. Ilyen például az a XVII. században újra gyakran feltűnő megjegyzés, hogy magyarul kell énekelni az istentiszteleten — az ellenreformáció hitvitái ismételten aktuálissá tesz a reformáció e nagy vívmányának emlegetését.

⁶ Ld. H. Hubert Gabriella: „17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában”, *Magyar Könyvszemle* CXII (1996) 82–89.

⁷ Tarnai Andor meghatározása szerint („*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Bp. 1984. 7): „Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt”.

A forrásszövegek alábbi nagytömegű vizsgálata egyrészt egyneműsíti az adatokat, másrészt éppen az árnyaltabb elemzés kiindulópontját teremti meg, esetleg a meglévő induktív bázist, a megfigyelés és érvelés alapjául szolgáló anyagot bővíti. Az egyneműsítésre példaként idézhetjük azt a közismert tételt, hogy a reformátusok és az unitáriusok elutasították az istentiszteleten az orgonát és a hangszeres zenét. Ehhez a megállapításhoz elég sok forrást hozzárendelhetünk. Következő lépésként az egyes források teológiai és gyakorlati érvrendszerét kell feltárni, elemezni, a külföldi anyaggal összevetni. Közben figyelembe kell venni azokat az adatokat is, melyek ellentmondanak az általános tendenciának, esetünkben az orgonaellenességnek, vagy arról tanúskodnak, hogy az előírásokat nem követte a gyakorlat.⁸ Ezáltal feltárulhatnak azok az idő- és térbeli, akár egyházkerületenként eltérő különbségek, melyek az egyes felekezeten belül is jellemzőek voltak a XVI–XVII. században. Az induktív bázis kiszélesítésére Melius Juhász Péter himnológiai nézeteinek áttekintése lehet a példa. Czeglédy Sándor alapos, minden szempontból árnyalt Melius Juhász-elemzéséhez⁹ az adattár újabb előfordulási helyekkel járulhat hozzá.

(Az alábbi adattár egy olyan monografikus igényű feldolgozás része, amely az éneklést meghatározó követelményeket különböző mélységben tárgyalja: adatszerű felsorolások, rövidebb-hosszabb elemzések teszik árnyaltabbá a XVI–XVII. századi éneklésről kialakult képet. Az elemzéshez a kellő háttérrel a függelék: az előszavak és a hosszabb, énekekkel foglalkozó szövegek kritikai kiadása nyújtja.)

I. A XVI–XVII. századi magyar nyelvű protestáns éneklésről tanúskodó legfontosabb forráscsoportok¹⁰

I.1. Énekek¹¹

Az éneklés tárgya, az énekek elsődleges források. Szerzőjük, tartalmuk, címük, énekeskönyvekbeli elhelyezkedésük, megjelenési gyakoriságuk stb. fontos információkat nyújtanak az éneklésről.

⁸ Az alábbi adattár alapján egy külön cikkben foglalkozom az orgona-kérdéssel.

⁹ „Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége”, *Studia et Acta Ecclesiastica* II. Bp. 1967. 355–391.

¹⁰ A több kiadást is megért forrásoknak csak egy előfordulását idézem.

¹¹ Az egy-egy énekekkel foglalkozó szakirodalmon kívül zenei szempontú összefoglalás található többek között Csomasz Tóth Kálmán, Papp Géza, Dobszay László munkáiban (*Régi Magyar Dallamok Tára* I., II. Bp. 1958., 1970; *A magyar népének* I. Veszprém 1995) és Ferenczi Ilona graduál-kiadásaiban. Szövegkiadás és irodalomtörténeti szempontú összefoglalás a *Régi Magyar Költők Tára* XVI. és XVII. századi köteteiben olvasható. A XVI. századi gyűlekezeti énekek repertórium: Horváth, Iván — H. Hubert, Gabriella — Font, Zsuzsa — Herner, János — Szőnyi, Etelka — Vadai, István — Gál, György: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* I–II. Paris 1992.

I.2. Kézírtatos és nyomtatott gyülekezeti-, iskolai- és magánénekeskönyvek, graduálok¹²

I.2.1. Gyülekezeti énekeskönyvek és graduálok előszavai, ajánlásai

- É1 — Gálszécsi István: *Kegyves yenekekrwl ...* — 1536, 1538 — Evang. — RMNy 18, 24¹³
- É2 — Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben ...* — 1560–1561 — Prot. — RMNy 160
- É3 — Huszár Gál: *A keresztyeni gyülekezetben ...* — 1574 — Evang. — RMNy 353
- É3A — Heltai Gáspár: *Cancionale ...* — 1574 — Unit. — RMNy 351
- É4 — Bornemisza Péter: *Enekec három rendbe ...* — 1582 — Evang. — RMNy 513
- É5 — Gönczi György, Csáktornyai János — [*Keresztyeni enek*] — 1590 — Ref. — RMNy 1107, 640
- É6 — Bornemisza Péter énekrendje (RMNy 541: 102r) a *Bártfai énekeskönyv* előszavaként — 1593 — Evang. — RMNy 713
- É7 — Újfalvi Imre: [*Keresztyeni enek*] — 1602 — Ref. — RMNy 886/1
- É8 — Újfalvi Imre: *In exequiis defunctorum ...* — 1602 — Ref. — RMNy 886/2
- É9 — Szenci Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum ...* — 1607 — Ref. — RMNy 962
- É9A — Radecius, Valentinus: [*Geistliche Gesänge*] — 1620 — Unit. — RMNy 1225
- É10 — Brewer Lőrinc (ismeretlen szerző előszavának átvétele és kiegészítése): *Keresztyéni enek* — 1629 — Evang. — RMNy 1438
- É11 — Geleji Katona István: ... *Öreg gradval* — 1636 — Ref. — RMK I. 658¹⁴
- É12 — Szenci Kertész Ábrahám: [*A' sz. David ...*] — 1642 — Ref. — RMK I. 816
- É13 — Tótfalusi Kis Miklós: *Szent David kiralynak ...* — 1686 — Ref. — RMK I. 1346
- É14 — Ismeretlen Szerkesztő: *Isteni dicsiretek ...* — 1697 — Unitárius — RMK I. 1503

¹² Az egyik legértékesebb forráscsoport, az énekeskönyvek részletes felsorolásáról, azon belül is a gyülekezeti énekeskönyvek kiadástörténetének vázolásáról terjedelmi korlátok miatt itt le kell mondanom. Az iskolai énekeskönyvekről ld. Csomasz Tóth Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Bp. 1967. A meglévő és a ma már ismeretlen graduálok listáját ld. Ferenczi Ilona (ed., intr.): *Graduale Ráday saeculi XVII*. Bp. 1997. 12–13.

¹³ Az egyes források rövidített leírásában a név és az egy-két szavas, rövidített cím után a megjelenés évét, majd a felekezetet (prot., evang., ref., unit.), végül pedig annak a bibliográfiának a számát adom meg, amelynek segítségével az adott mű azonosítható.

RMNy — Borsá Gedeon és mások: *Régi Magyarországi Nyomatványok*. Bp. 1971., 1983. Ez a bibliográfia egyben összefoglalja az énekeskönyvek legfontosabb szakirodalmát, kiadástörténetét.

RMK I–III. — Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár I–III*. Bp. 1879–1898.

¹⁴ Az előszó kétszer tartalmazza a következő ívjelzést: (().

I.3. A perikópa szerint összeállított istentiszteleti énekrendek¹⁵

A perikópa szerint beosztott énekrendek mellett találunk egyéb olyan nyilatkozatot is, amely a zsoltároknak a prédikáció mondanivalójához való igazítását rendeli el: prédikáció után olyan zsoltárt kell énekelni, „mely az akkori prédikációnak értelme szerint esik” (T14: 342). A kolozsvári liturgia szerint a déleesti „könyörgések előtt az elénekeltetett zsoltár alkalmatosságával készítetik a gyülekezetet a buzgóságosb imádkozásra” vagy ünnephez illő éneket énekel (T40: a_{1v}, a_{2v}). Ugyanakkor azt is kiemelik, hogy nemcsak a prédikációhoz, hanem „az alkalmatossághoz és az egész gyülekezetnek állapotjához” is alkalmazkodják a könyörgés (T40: a_{2r}).

Az 1646-os szatmárnémeti zsinat és Geleji Katona kánonainak kántorokra vonatkozó utasítása kiemeli, hogy ünnephez illő és dogmatikailag helyes éneket kell énekelni (H20: 9; H21: 65).

I.4. Prédikációs kötetek

P1 — Melius Juhász Péter: *A szent Pal ...* — 1561 — Ref. — RMNy 171 — Idézve: Incze Gábor kiadásából¹⁶

P2 — Melius Juhász Péter: *Az hitről ...* — 1562 — Ref. — RMNy 183/2

P3 — Melius Juhász Péter: *Magyar praedikatioc ...* — 1563 — Ref. — RMNy 194

P4 — Melius Juhász Péter: *Valogatot praedikatioc ...* — 1563 — Ref. — RMNy 196/1

P5 — Melius Juhász Péter: *Az szent Ianosnac ...* — 1566–1567 — Ref. — RMNy 259

P6 — Huszár Gál: [*Karácsonyi prédikációk*] — 1573/74 — Evang. — RMNy 327/C — Idézve: Botta István művéből¹⁷

P7 — Bornemisza Péter: *Masic része ...* — 1574 — Evang. — RMNy 355

P8 — Bornemisza Péter: *Predikatioc ...* — 1584 — Evang. — RMNy 541

P9 — Beythe István: *Eztendő által ...* — 1584 — Evang. — RMNy 553

P10 — Enyedi György: *Conciones* — 1592–1597 — Unit. — A Tiszáninneri Ref.

Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) Kt. 7. jelű kézirat

P11 — Stöckel, Leonhard: *Postilla ...* — 1596 — Evang. — RMNy 773¹⁸

¹⁵ Erről a forráscsoportról ld. Bornemisza Péter (RMNy 541) és az Eperjesi graduál ének-rubrikáit, valamint a következő munkákat: H. Hubert Gabriella: „Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához”, in *Művelődési törekvések a korai újkorban (Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére)*. Szeged 1997. 205–218; *Magyar Egyházzene VI* (1998/1999) perikóparend és éneklés összefüggéséről szóló tematikus száma (Fekete Csaba, Oláh Szabolcs és H. Hubert Gabriella tanulmányai), 191–258; Fekete Csaba megjelenés előtt álló tanulmánya (*Kéziratok adalék az Óreg Graduál somorjai példányában*).

¹⁶ *A Reformáció és Ellenreformáció Korának Evangéliumi Keresztyén ... Írói 7*. Bp. 1937.

¹⁷ *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Bp. 1991.

¹⁸ A magyarországi és erdélyi német evangélikus és unitárius gyülekezetekkel kapcsolatos forrásokat csak abban az esetben használtam fel, ha azok a magyar gyülekezet életére is közvetlenül hatással lehettek. Az 1656-os szepes-sárosi agenda ugyan német énekeket említ, de a szepes-sárosi

- P12 — Sóvári Soós Kristóf : *Postilla ...* — 1598 — Evang. — RMNy 828
 P13 — Sóvári Soós Kristóf: *Az szent prophetaknak ...* — 1601 — Evang. — RMNy 873
 P14A — Geleji Katona István: *Praeconium Evangelicum* — 1638 — Ref. (orth.) — RMK II. 521
 P14/I–III — Geleji Katona István: *Valtság titka ...*, I–III. — 1645, 1647, 1649 — Ref. (orth.) — RMK I. 779, 799, 826
 P15 — Martonfalvi György: *Keresztyeni inneples ...* — 1663 — Ref. (puritán) — Idézve: RMK I. 1556-ból
 P16 — Drégelypalánki János: *Conciones ...* — 1667 — Ref. (puritán)¹⁹ — RMK I. 1055
 P17 — Nánási L. István: *Szü titka ...* (Daniel Dyke-ford.) — 1670 — Ref. (puritán) — RMK I. 1103
 P18 — Tófeus Mihály: *A' szent soltarok ...* — 1683. — Ref. (puritán?) — RMK I. 1302

I.5. Egyéb teológiai művek (dogmatikák, kommentárok, hitviták)

- T1 — Heltai Gáspár: *A reszegseg nec ...* — 1552 — Evang. — RMNy 98
 T1A — Melius Juhász Péter: *Az Aran Tamas ...* — 1562 — Ref. — RMNy 181 — Idézve: Makkai László közléséből²⁰
 T2 — Melius Juhász Péter: *Apologia* — 1564 — Ref. — RMNy 199/2
 T3 — Dávid Ferenc: *Rövid magyarazat ...* — 1567 — Unit. — RMNy 232
 T4 — *De falsa et vera ... cognitione ...* — 1567 — Unit. — RMNy 254
 T5 — Laskai Csókás Péter: *Speculum exilii ...* — 1581 — Ref. — RMNy 483
 T6 — Szegedi Kis István: *... Loci communes ...* (Petrus Martyr Vermilius-ford.)²¹ — 1585 — Ref. — RMK III. 740
 T7 — Beregszászi Péter : *Apologia ...* — 1585 — Ref. — RMNy 572
 T8 — Fegyverneki Izsák: *Enchiridion ...* — 1586 — Ref. — RMK III. 745
 T8A — Válaszúti György: *Pécsi disputa ...* — 1588 — Unit. — Idézve a kritikai kiadás alapján²²
 T9 — *Itinerarium catholicum ...* — 1616 — Ref. — RMNy 1104
 T10 — Milotai Nyilas István: *Speculum trinitatis ...* — 1622 — Ref. — RMNy 1262

superintendentia alá tartozó magyar gyülekezetek is használták, magyar nyelvű szövege, a kassai magyar egyházra való utalása alapján témánk körébe tartozik. Ugyanakkor a XVIII–XIX. századi forrásokból rekonstruált 1626-os Radecius-féle unitárius rendtartást (ld. Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabálya 1626–1850*. Kolozsvár 1922. 21) kritikával kezelem, s egyelőre nem veszem be az adattárba.

¹⁹ A tájékozódás megkönnyítése végett a puritanizmushoz való pozitív viszonyulást zárójelben megjegyzem (puritán), de az azon belüli egyes irányzatokat nem különböztetem meg.

²⁰ *Studia et Acta Ecclesiastica* III. Bp. 1973. 423–498.

²¹ Ha az egész szöveg fordítás, zárójelben közlöm az eredeti szerzőt. A szövegek kritikai kiadása kitér majd az eredetitől való eltérés problémáira is.

²² Sajtó alá r. Németh S. Katalin, bev. Dán Róbert. Bp. 1981. [Régi Magyar Prózái Emlékek 5]

- T11 — Szenci Molnár Albert: *Az keresztyeni religiora ...* (Jean Calvin-ford.) — 1624 — Ref. — RMNy 1308
- T12 — Samarjai János: *Magyar harmonia ...* (előszó és az éneklés-rész, mely a II. *Helvét Hitvallás* fordítása) — 1628 — Ref.(irénikus) — RMNy 1419²³
- T13 — Samarjai János: *Az helvetiai vallason ...* — 1636 — Ref. (irénikus) — RMK I. 662
- T14 — Medgyesi Pál: *Praxis pietatis ...* (Lewis Bayly-ford.) — 1636 — Ref. (puritán) — Idézve: RMK I. 1215 alapján
- T15 — Iratosi T. János előszava a William Perkins-fordításhoz — 1637 — Ref. (puritán) — RMK I. 670
- T16 — Szathmári Baka Péter: *Defensio ...* — 1653 — Ref. (puritán) — Idézve: Zoványi Jenő művéből²⁴
- T17 — Váczi P. András: *A' Mi-Atyanknak ...* — 1653 — Ref. (orth.) — RMK I. 871
- T18 — Miskolci Csulyak Gáspár: *Angliai independentismus ...* — 1654 — Ref. (orth.) — RMK I. 893
- T19 — Király Jakab: *Mise nem mise ...* (Aegidius Hunnius-ford.) — 1654 — Evang. — RMK I. 886
- T20 — Tolnai Dali János: *Dáneus Ráca-J. ...* — 1654 — Ref. (puritán) — RMK I. 892
- T21 — Váczi P. András: *Replica ...* — 1654 — Ref. (orth.) — RMK I. 888
- T22 — *Liturgia sacrae coenae ...* — 1658 — Ref. — RMK I. 933
- T23 — Kőszegi Gáspár István: *Jo utra igazito ...* — 1659 — Evang. — RMK I. 944
- T24 — Kemény János: *Gilead balsamuma ...* — 1659 — Ref. — RMK I. 947
- T25 — Czeglédi István: *A' megh-tert bűnösnek ...* — 1659 — Ref. (puritán) — RMK I. 942
- T26 — Czeglédi István: *Siralmas szarándoki ...* — 1659 — Ref. (puritán) — RMK I. 946
- T27 — Pósházi János: *Igazság istájpja ...* — 1669 — Ref. (puritán) — RMK I. 1096
- T28 — Czeglédi István: *Az Ur frigy szekrénye ...* — 1670 — Ref. (puritán) — RMK I. 1100
- T29 — Komáromi Csipkés György: *Papistasag ujsaga ...* — 1671 — Ref. (puritán) — RMK I. 1115
- T30 — Nógrádi Mátyás: *Idvösség kapuja ...* (Arthur Hildersam-átdolg.) — 1672 — Ref. (puritán) — RMK I. 1133
- T31 — Zilahi János: *Az igaz vallasnak ...* — 1672 — Ref. — RMK I. 1136
- T32 — Apafi Mihály: *Marcus Fridericus Wendelinusnak ...* (M. F. Wendelin-ford.) — 1674 — Ref. — RMK I. 1161
- T33 — Martonfalvi György: *Exegesis ...* (William Ames-kommentár) — 1675 — Ref. (puritán) — RMK II. 195

²³ Letenyei István vitairatában (RMNy 1560) nem tér ki a Samarjai által fordított éneklés-részre, így az ő művét nem vettem fel jegyzékembe. Letenyei csak annyit jegyez meg az éneklésről, hogy a kálvinisták kárhozzatják „a musikánac Deáki nyelven való éneklési”-t (98. lap).

²⁴ *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911.

- T34 — Kabai Bodor Gellért: *Traditionum humanarum flagellatio ...* — 1677 — Ref. (puritán) — RMK II. 1398 — Idézve: Czeglédy Sándor művéből²⁵
- T35 — Martonfalvi György: *Taneto és czáfolo theologiaja ...* (Ames és Wendelin szerint) — 1679 — Ref. (puritán) — RMK I. 1231
- T36 — Szathmárnémethi Mihály: *Sz. Dávid psalteriuma ...*²⁶ — 1679 — Ref. (puritán?) — RMK I. 1234
- T37 — Csúzi Cseh Jakab: *Leiki bölcseségre ...* — 1680 — Ref. (puritán) — RMK I. 1242
- T38 — Bándi P. Sámuel: *Rövid magyarázattya ...* — 1690 — Ref. — RMK I. 1383
- T39 — Drégelypalánki János: *Praxis pietatis contracta ...* (Medgyesi Pál művének kivonata) — 1692 — Ref. (puritán) — RMK I. 1420
- T40 — *Liturgia Claudiopolitana ...* — XVII. sz. — Ref. — RMK I. 1588

I.6. Hitvallások,²⁷ zsinati végzések (kánonok), agendák

- H1 — 1546-os eperjesi zsinat — Evang. — Idézve: Ribini János művéből²⁸
- H2 — 1555-ös erdői zsinat — Prot. — Idézve: Kiss Áron művéből²⁹
- H3/I–III — *Confessio Pentapolitana, Heptapolitana, Scepusiana* — 1549, 1559, 1569 — Evang. — Idézve: Bruckner Győző közléséből³⁰
- H4 — 1560-as kisszebeni zsinat — Evang. — Idézve: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* [MPEA], VII. 1908. alapján
- H5 — 1562-es debrecen-egervölgyi hitvallás — Ref. — RMNy 176
- H6 — 1567-es debreceni zsinat magyar szövegű hitvallása — Ref. — RMNy 229 — Idézve: Kiss Áron, i.m. alapján
- H7 — Az 1567-es debreceni zsinat latin nyelvű hitvallása — Ref. — RMNy 228 — Idézve: Kiss Áron, i.m. alapján
- H8 — 1567-es debreceni zsinat nagyobb cikkelyei — Ref. — RMNy 226 — Idézve: Kiss Áron, i. m. alapján
- H9 — 1570-es csengeri hitvallás: *Confessio vera ...* — RMNy 278/1
- H10 — 1580-as trencsényi zsinat — Evang. — Idézve: MPEA, VII. 1908. alapján
- H11 — *Historia colloqvii Chepregiensis ...* — 1591 — Evang. — RMNy 653
- H12 — 1600-as bicsei zsinat — Evang. — Idézve: MPEA, II. 1903. alapján
- H13 — Tasnádi Ruber Mihály-féle kánonok — 1606 — Ref. — Idézve: Bod Péter nyomán³¹

²⁵ „Emberi hagyományok ostorozása”, *Református Egyház XVI* (1964) 59–63.

²⁶ A prédikációk közé is beosztható.

²⁷ Az *Ágostai Hitvallás* (24. fejezet) és a *II. Helvét Hitvallás* (23. fejezet) teljes magyar fordításait a külföldi hatástörténet vizsgálatok fogom hasznosítani.

²⁸ *Memorabilia Augustanae Confessionis* I. Posonii 1787.

²⁹ *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881.

³⁰ *Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*. Miskolc 1930. 42–111.

³¹ *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Kiad. Buzogány Dezső és Sipos Gábor. Kolozsvár 1999. Az erdélyi zsinati jegyzőkönyvek kiadása során remélhetőleg még több értékes, éneklésre vonatkozó adat előkerül. Ld. Sipos Gábor: „Az erdélyi református egyház zsinati jegyzőkönyveinek kiadásáról”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*.

- H14 — 1619-es küüllővári zsinat felterjesztése Bethlen Gáborhoz — Ref. —
Idézve: Illyés Géza közléséből³²
- H15 — Az 1623-as komjáti zsinat latin nyelvű kánonai — Ref. — RMNy 1343,
RMK I. 731
- H16 — Az 1623-as komjáti zsinat magyar nyelvű kánonai — Ref. — RMK I. 731
- H17 — Pécseli Király Imre: *Catechismus ...* — 1624 — Ref. (irénikus) — Idézve:
RMNy 1630 alapján
- H18 — 1629-es körmendi zsinat és az 1630-as dunáninnyi kánonok — Ref. —
Idézve: Thúry Etele művéből³³
- H19 — 1643-as marosvásárhelyi zsinat — Ref. — Idézve: Bod Péter művéből³⁴
- H20 — 1646-os szatmárnémeti zsinat végzései — Ref. — RMK II. 700/2
- H21 — Geleji Katona István-féle kánonok — 1649 — Ref. — RMK II. 700/1
- H22 — 1656-os szepes-sárosi agenda — Evang. — Idézve: Hörk József közlé-
séből³⁵
- H23 — 1666-os kisszebeni superintendens-választás — Evang. — Idézve: Hain
Gáspár művéből³⁶

I.7. Egyéb források (naplók, jegyzőkönyvek stb.)

- N1 — Somogyi Péter naplója — 1557 — Evang. — Idézve: MPEA, II. 1903.
alapján
- N2 — Kassa tanácsának lelkész-hívó levele Pető Jánoshoz 1559-ből — Evang.
— Idézve: Wick Béla művéből³⁷
- N3/I–II — A kolozsvári számadáskönyv adatai 1581-ből, 1599-ből, 1600-ból
— Unit. — Idézve I: Gál Kelemen és II: Herepei János munkái alapján³⁸
- N4 — Lelkészszentelési rend — XVI/XVII. sz. — Evang. — Idézve: Doleschal
Sándor közléséből³⁹
- N5 — Taksonyi Péter naplója (1603) és Miskolci Csulyak István levelei (1605–
1608) — Ref. — Idézve: Csomasz Tóth Kálmán művéből⁴⁰
- N6 — Asztalos András levelei 1609-ből Szenci Molnár Alberthez — Idézve:
Dézsi Lajos közléséből⁴¹

Kolozsvár 1996. 460–469. Szilágyi Benjamin István kéziratos egyháztörténeti forrásgyűjteménye (Sárospatak, A Tiszáninnyi Református Egyházkerület Nagykönyvtára) szintén kiaknázásra vár.

³² *Református Szemle* XXVII (1934) 501–505.

³³ *A Dunántúli Református Egyházkerület története* I. Pápa 1908.

³⁴ *Smírmai szent Polikárpus*. 1766.

³⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXIII (1880) 86–88., 118–119.

³⁶ *Hain Gáspár Lőcsei krónikája*. Kiad. Bal Jeromos — Förster Jenő — Kauffmann Aurél. Lőcse 1910–1913.

³⁷ *Kassa története és műemlékei*. Kassa 1941.

³⁸ *A kolozsvári unitárius kollégium története* II. Kolozsvár 1935; „Adatok régi magyar versekről”, *ItK* LXVI (1962) 477–492.

³⁹ *Evangélikus Egyház és Iskola* II (1884) 219–222.

⁴⁰ *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Bp. 1967.

⁴¹ *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898.

- N7 — *Consecratio templi novi*, Szenci Molnár Albert ajánlása — 1625 — Ref. — RMNy 1334
- N8 — Kis Bertalan és Muzsay Gergely egyházlátogatási jegyzőkönyve — 1631–1654 — Evang. — Idézve: MPEA, VI. 1907. alapján
- N9 — 1633-as debreceni városi jegyzőkönyv — Idézve: *Magyar Zenetörténet II. 1541–1686* alapján⁴²
- N10 — Ványai János vádjai az 1645-ös gönci zsinat előtt — Ref. (orth.) — Idézve: Zoványi Jenő, i.m. alapján
- N11 — Lövei Vajda György 1650-es levele — Evang. — Idézve: Harsányi István közléséből⁴³
- N12 — Apácai Csere János: *Magyar Encyclopaedia ...* — 1653 — Ref. — RMK I. 876
- N13 — Lorántffy Zsuzsanna levele 1653-ból — Ref. — Idézve: *Történeti Lapok III* (1876) alapján
- N14 — *Prothocolum ... Zemleniensis 1653–1672* — Ref. — Idézve: Zoványi Jenő, i.m. alapján
- N15 — 1654-es puritán-ellenes irat — Ref. (orth.) — Idézve: Szilágyi Sándor közléséből⁴⁴
- N16 — 1660-as *Visitatio Sarospatachiensis* — Ref. — Idézve: Czeglédy Sándor művéből⁴⁵ (esetleg azonos N14-gyel?)
- N17 — Keresztúri Demeter 1660-as naplója — Ref. — Idézve: Karl Albrich közlése alapján⁴⁶
- N18/I–II — Kocsi Csergő Bálint: *Narratio brevis* — 1676 — Ref. — Idézve I: Bod Péter fordításában⁴⁷ és II: MPEA I. 1902. alapján
- N19 — Comenius, Johannes Amos: *Orbis sensualium pictus ...* (Szilágyi Benjamin István ford.) — Ref. fordítás — 1685 — RMK I. 1339
- N20 — Győri gyülekezet 1699-es rendtartásának kántorokra vonatkozó utasítása — Evang. — Idézve: Kovács Géza adata alapján⁴⁸
- N21 — Veresegyházi Tamás hibajegyzéke — XVII. sz. — Ref. — Idézve: Révész Imre művéből⁴⁹

⁴² Szerk. Bárdos Kornél. Bp. 1990.

⁴³ „A csepregi graduál”, *It I* (1912) 110–112.

⁴⁴ *Történelmi Tár* 1889. 476–479.

⁴⁵ „Megíjodó öreg graduálok”, *Confessio II* (1978) 68–78.

⁴⁶ *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge 19. Bd. (1884); Zoványi Jenő: i.m. 365. lapján található adat kiegészítve.

⁴⁷ *Kősziklán épült ház ostroma*. Kiad. Szilágyi Sándor. Lipcse 1866.

⁴⁸ Lásd Bárdos Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században*. Bp. 1980.

⁴⁹ *A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről ...* Debrecen 1866.

I. 8. Katolikus források a protestáns éneklésről

E csoportba olyan másodlagos források tartoznak, melyek vagy a gyülekezeti és szertartási éneklésre hoznak korai adatot,⁵⁰ vagy hitvita során válaszolnak a protestáns bírálóakra, vagy a kölcsönhatásról tanúskodnak (ilyenek például az XVII. századi magyar nyelvű katolikus énekeskönyvek és előszavaik).

I. 9. 1700 utáni protestáns források a XVI–XVII. századi éneklésről

Különbözőképpen kell elbírálni az 1700 utáni források megbízhatóságát, erős kritikával kell őket kezelni. Jó példa erre Bod Péter kétféle szövegű tudósítása az 1643-as marosvásárhelyi zsinatról. Az 1707-es evangélikus rózsáhegyi zsinat cikkelyei viszont a XVII. századi állapotokat rögzítették, illetve változtatták meg. Eszerint sok helyen a kórus még latinul énekelt, természetesen használták az orgonát. A „zenei túlzásokat” („versenyeket”, azaz concertókat és motettákat) eltörlendőnek ítélték, helyette inkább a mindhárom nemzetiség (magyar, német, szlovák) nyomtatott énekeskönyveiben lévő énekeket ajánlották.⁵¹ Egyes esetekben ma még nem dönthető el, milyen szinten hiteles az adott forrás. Az 1626-os, ma már ismeretlen Radecius-féle unitárius rendtartást Tóth György háromféle későbbi kéziratból rekonstruálta.⁵² Eszerint az egyes unitáriusok által elvetett, Krisztusról szóló különböző énekeket a többi szentírásbeli énekekkel (hymnussokkal, zsoltárokkal) együtt énekelni kell prédikáció előtt és után. Az Almási Mihály-féle átdolgozott 1694-es kiadásban⁵³ ez a rész nem található.

II. Az éneklést, énekszerzést meghatározó követelmények

A forrástípusok felsorolása után a dolgozat az I.2.1. és I.4–7. pontban megadott források alapján a XVI–XVII. századi protestáns éneklésről vallott nézeteket foglalja össze. Terjedelmi korlátok miatt a leírás vázlatos és nem adja meg az egyes pontokhoz kapcsolódó teológiai és egyéb érvrendszert, s mindössze egy példán (ld. a III. fejezetet) mutatja be az elemzés második szakaszát: egy-egy probléma feltárását és a magyar—külföldi anyag összevetését. A vélemények csoportosítása és kivonatolása⁵⁴ egy bizonyos alapértelmezést ad, de az egyes vélemények sok esetben más csoportba is besorolhatóak. A forrásokban található adatok osztályozása kétféle megközelítésű: az alábbi II.1–7. pontokban

⁵⁰ Például egy királyi tanácsos 1543-as levele a magyar nyelven miséző székesfehérvári kanookról (közli Bunyitay Vince, in *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* IV. Bp. 1912. 266) és a vele kapcsolatos értelmezések.

⁵¹ Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Bp. 1889. 63–64.

⁵² *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Kolozsvár 1922. 21.

⁵³ RMK II. 1777.

⁵⁴ A már korábban is értelmezett adatokhoz kapcsolható szakirodalmi hivatkozások kiegészíthetők, magyarázhatják a leegyszerűsített, sematizált tételeket. A dolgozat mostani keretébe ez nem fért bele.

teológiai és irodalomtörténeti szempontú, a II.8–11. pontokban pedig a kutatást megkönnyítő csoportosítás található. Ez utóbbiak (a zene-, egyház-, irodalom- és kiadástörténeti adatok) mögött ugyancsak teológiai megfontolások állhatnak. Az énekekről és éneklésről szóló rövid leírás után a forrásoknál feltüntetett kódot és az előfordulás lapszámát adom meg. Az alábbi áttekintés elsősorban a gyülekezeti (és szertartási) énekekre vonatkozik; amennyiben egyéb műfajú protestáns énekekről van szó, külön jelzem.

Az ének és a zene szinte valamennyi forrásban mint Isten ajándéka jelenik meg, mellyel Istent dicsérni, Istenhez könyörögni, neki hálát adni kell. Huszár Gál megfogalmazása szerint: Isten „a mi nyelvünket ugyan kiváltképpen szabta és alkotta az ő nevének dicsőítésére, hogy minduntalan órála szóljunk, őtet hirdessük és magasztaljuk, mind szólásunkkal, beszédünkkel s mind éneklésünkkel” (RMNy 353: A_{IV}).⁵⁵ A külföldi protestáns teológusokkal összhangban az éneklés a magyaroknál is mint az imádság egyik fajtája szerepel, amely lehet könyörgés és hálaadás.⁵⁶ Bornemisza „imádkozó dicséretnek”, „éneklő imádkozások” (RMNy 541: 102r) kifejezése is az imádság és dicséret összetartozását tükrözi, akárcsak Enyedi György meghatározása: „az éneklésnek pedig ugyan közönséges hálaadásnak, imádságnak és dicséretnek kell lenni”. Az ünnepnapok megszentelésénél a szerzők legtöbbször megemlítik a könyörgések és éneklés szükségességét. Kiragadott példaként álljanak itt a puritán Diószegi K. István szavai: az ünnep lélek szerinti megszentelése áll „az Isten neve szentelésével, az Isten ígéje hallgatásával, Act. 13. Istenhez nyújtott imádkozással, lelki szívbeli énekléssel, alamizsna-osztogatással, betegek látogatásával, egyéb jócselekedetekben való maga foglalásával embernek” (RMK I. 1229: 58).

II.1. A Biblia és egyéb tekintélyek példái — az éneklés szükségességének igazolása⁵⁷

Az éneklésről szóló bibliai helyek idézése többek között a reformáció Biblia-központúságának az elvéből következik, s egyben az énekléssel kapcsolatos teológiai viták hátterét is adja.

⁵⁵ Szenci Molnár *Institutio*-fordításában (T11: 931): a nyelv az isteni dicséretre „mind énekléssel és mind szólással szolgállyon: ugy mint az melly kiváltképpen az Istennek diczérésére teremtetött”.

⁵⁶ Az ars orandi-k („az imádságok elkészítésének retorikai szempontú, módszeres” kifejtései) vagy külön is foglalkoznak az énekléssel, vagy a bennük foglaltak bizonyos megszorításokkal az éneklésre is vonatkoztathatóak. Vö. Bartók István: „Sokkal magyarábbul szólhatnánk és írhatnánk”. Budapest 1998. 150 skk.

⁵⁷ A bibliai hivatkozások köre természetesen ennél sokkal nagyobb a forrásokban, itt csak egy kérdést, az éneklés szükségességének igazolását emeltem ki. [Az énekléssel, zenével kapcsolatos bibliai helyek listáját ld. Donald Thiessen: *Psalms, hymns and spiritual songs (What the Bible says about music)*. 2. ed. Chicago 1994]

II.1.1. Ószövetség

Az ótörvénybeli szent atyák és szent asszonyok éneke mellett (É3: A_{3v}) forrásaink a következő bibliai helyekre hivatkoznak (a hibás hivatkozásokat javítottam vagy elhagytam):

1Móz 4,21 — T5: 409

2Móz 15 — É4: []_{3v}; É5: *_{3v}; É11: ((3)_v; P10: 176; P14/I: 564–565; T1A: 112; T5: 408, 410; T8: 79; T13: 42; T23: 91; T30: 26; T33: 410; T39: 94; H5: Q_{2v}; H6: 546

4Móz 1,53 — T5: 410

4Móz 3 — T5: 410

4Móz 10,35–36 — T5: 408, 410; T33: 407

4Móz 18,5–6 — T5: 410

4Móz 21,17 — T33: 410

5Móz 10,8 — T5: 410

5Móz 32 — É5: *_{3v}; T1A: 112; T5: 410; T8: 79; T13: 41–42; H5: Q_{3r}

Bír 5 — É4: []_{3v}; É10: (5)_v; É11: ((3)_v; P10: 176; P14/I: 565; T5: 408, 412; T8: 79; T23: 92; T30: 27–28; T33: 410; T39: 94; H5: Q_{2v}

1Sám 2 — É5: *_{3v}; É11: ((3)_v; P14/I: 565; T5: 408; T13: 42; T30: 28; T33: 410

1Sám 16,23 — É11: ((3)_r; P12: 470; P13: 821

1Sám 18,6–7 — É4: []_{3v}; P14/I: 566; T30: 27

2Sám 6,14–15 — É11: ((3)_r

2Sám 6,20–22 — P10: 176

2Sám 22 — É12: A_{3v}; T8: 79

2Sám 23 — T5: 412; T30: 28

2Kir 3,15 — É11: ((3)_r; P12: 470; P13: 821; T30: 25; T39: 94

1Krón 6,32 — T5: 410; T6: 325; T13: 42; T30: 27; H6: 546

1Krón 15 — T13: 42

1Krón 23,30 — T30: 28

2Krón 5,12–13 — T6: 325; T30: 29; T33: 406

2Krón 20,21–22 — T30: 27, 29; T33: 407; H6: 546

2Krón 29,28–30 — T17: 19; T30: 27–28

Ezsdrás 3,10 — T30: 28

Neh 12,27 — T5: 410

Neh 12,42 — T30: 27

Judit könyve 16 — É4: []_{4r}

Zsoltárok könyve — nem sorolom fel az egyes forrásokat, hiszen a zsoltárokra szinte mindegyik utal, külön kiemelve egy-egy olyan zsoltárverset is, amelyben felszólítás van az Isten dicséretére

Példabeszédek 25,20 — T33: 407

Ézs 5,1 — T8: 79; T33: 410; T39: 94

Ézs 6,3 — É4: []_{3v}; É11: ((3)_v, ((2)_v; P8: 721v; P14/I: 566; T8: 79; T13: 42; T33: 406–407, 410

Ézs 12,4–6 — É5: *_{3v}; T5: 408; T8: 79

- Ézs 26,9 — T33: 410
 Ézs 38,10 — É5: *_{3v}; É12: A_{4r}; T5: 408; T33: 410
 Ézs 42,10 — T8: 79; H6: 545
 Ézs 55 — H6: 545
 Jer 20,13 — T8: 79; H6: 545
 Jer 33,11 — T8: 79
 Dán 3 — É11: ((3)_r); P14/I: 566
 Ám 8,3 — É5: *_{3v}
 Jónás 2,3 — T33: 410
 Hab 3,2-3 — É5: *_{3v}; T5: 409; T33: 410

II.1.2. Újszövetség

- Mt 21,9 — T13: 42, 44
 Mt 26,30 — É3: A_{3v}; É4: []_{4r}; É5: *_{3v}; É9A: A_{2v}; É11: ((2)_r); P8: 721v; P10: 176; P12: 142; P18: 2; T1A: 112; T5: 406, 411; T6: 325; T13: 42; T14: 340; T17: 20; T30: 27; T33: 410; T39: 94; H5: Q_{3r}; H6: 546
 Mk 14,26 — P8: 721v
 Lk 1,46-55 — É4: []_{4r}; É5: *_{3v}; É10: (5)_v; É11: ((3)_v); P10: 176; T8: 79; T13: 42; T23: 92; T30: 28; T33: 410
 Lk 1,68-79 — É11: ((3)_v); P10: 176; T8: 79; T33: 410
 Lk 2 — É5: *_{3v}; H5: Q_{3r}; H6: 546
 Lk 2,13-14 — É11: ((2)_r); P10: 176; P14/I: 567; T13: 42; T30: 27; T33: 410; T39: 94
 Lk 2,28-32 — É11: ((3)_v); É12: A_{4r}; P10: 176; T8: 79; T13: 42; T33: 410
 ApCsel 4,24-30 — É12: A_{4r}
 ApCsel 16,25-26 — É11: ((2)_r); T30: 28; T33: 407
 1Kor 14 — É1: A_{3r}; É3: A_{3v}; É5: *_{3r}; É9A: A_{3r}; É11: ((2)_r), ((4)_v); P1: 155; P5: Yy_{1v}; T5: 407, 411; T6: 325; T8: 79; T11: 931; T13: 43; T14: 341; T27: 693; T32: 1004; T39: 93; H3/II: 100; H3/III: 110; H5: Q_{3r}; H6: 546; H8: 574; H9: D_{1r}
 Ef 5,18-20 — ld. szinte mindenhol (válogatás a III. fejezet táblázatában)
 Kol 3,16 — ld. szinte mindenhol (válogatás a III. fejezet táblázatában)
 Jakab 5,13 — É9A: A_{2v}; P5: Yy_{1v}
 Jel 4,8 — T8: 79; T33: 410
 Jel 5,9 — É11: ((2)_v); P8: 721v; P10: 176; T8: 79; T13: 42; T33: 406-407, 410; T39: 94
 Jel 7,10 — T33: 410
 Jel 14,3 — T8: 79; T13: 42
 Jel 14,15 — É4: []_{3v}
 Jel 15,3 — T33: 410
 Jel 16,26 — T33: 407
 Jel 19,4-5 — T8: 79

II.1.3. Egyéb tekintélyek, akik tanúsították az éneklés szokását (ábécé-rendben)

- Augustinus: *Confessiones*, lib. 9, cap. 7. — É11: ((2)_{r-v}; T5: 408; T6: 325; T11: 931
 Augustinus: *Confessiones*, lib. 10, cap. 33. — É11: ((1)_v; T5: 425; T11: 932; T26: 126
 Augustinus: *Retractationes ...*, lib. 2, cap. 11. — T11: 931
 Basilius: *Homilia in psalmum primum* — É12: A_{4r}
 Chrysologus: *Sermo* 115. — É10: (1)_v
 Eusebius: *Historia ecclesiastica* — T5: 406
 Hieronymus: *Commentariorum in Epistolam ad Ephesios libri tres*, 5. — T5: 425;
 H5: Q_{3r}
 Laodíceai zsinat (Kr.u. 372) — H5: Q_{2v}; H15–16: 4. rész, 14. kánon (L_{3v}; 170)
 Caius Plinius Secundus Minor: *Epistulae*, lib. 10, epist. 97. — É3: A_{3v}; É9A: A_{3r};
 É11: ((2)_r; T5: 407, 413; T6: 325
 Tertullianus: *Ad uxorem suam*, lib. 2, cap. 9. — É3: A_{3v}
 Tertullianus: *Apocalypsis*, cap. 19. — H5: Q_{2v}
 Tertullianus: *Apologeticus aduersus gentes*, cap. 2. — É3: A_{3v} (ld. Pliniust); É9A:
 A_{3r} (ld. Pliniust); T5: 412
 Toledói 3. zsinat — T9: 304
 Trullói 6. zsinat — H15–16: 4. rész, 13. kánon (L_{3v}; 170)

II.1.4. Korabeli teológusokra történő, a forrásokban is feltüntetett hivatkozás⁵⁸ (ábécé-rendben)

- Alsted, Johann Heinrich: *Encyclopaedia ...*, I, 14. cap. 8. reg. 4. — T33: 417
 Ames, William: *Medulla ...*, lib. 2, cap. 9. — T27: 693
 Arnoldus, Nicolaus: *Lux in tenebris ...*, cap. 15. — T33: 418
 Calvin, Jean: *Institutio ...*, lib. 3, cap. 20. — T27: 693
 Vergilius, Polydorus: *De inventoribus rerum ...*, cap. 14. — É11: ((4)_r; T5: 433
 Vermigli, Petrus Martyr: *Loci communes ...*, classis 3, cap. 13. — É7: ()_{4v}
 Voetius, Gisbert: *Disputatio de organis ...* — T27: 694

II.2. Hol, milyen alkalommal énekeltek gyülekezeti (és szertartási) énekeket?

* templomban (istentiszteleten)⁵⁹ — ld. az énekeskönyveket, valamint szinte valamennyi forrást

— lelkézszenteléskor — N4: 219–222⁶⁰

— templomszenteléskor — T13: 15–27 (részletes szertartási énekrenddel);
 N7:)(4_r–5_r

⁵⁸ A források listájában szerepel, amennyiben fordításról van szó, így ezt itt nem ismétlem meg. A rejtett hivatkozásokkal a kritikai kiadásban foglalkozom.

⁵⁹ Külön kérdés és sokszor gyülekezetenként is változó, hogy egyes ünnepeken hányszor és milyen liturgiával történt az istentisztelet.

⁶⁰ Analóg példaként említhetjük a lőcsei német lelkész 1658-as beiktatási ceremóniáját, ld. Hain Gáspár: i.m. 253–254.

- házasságkötéskor a templomban — ld. a *Bártfai énekeskönyv* házasesnekeit; lakodalomban — P7: 99r; a Bornemisza-énekeskönyv (RMNy 513) prédikációs énekeit szintén lehetett énekelni „mennyezőbe és mértékletes nem zabaló lakodalomba”; ld. még Szenci Molnár Albert: *Postilla Scultetica* (RMNy 1144, p. 1073).
- superintendens (püspök) választásakor — H23: 336 skk.
- zsinaton — H15: 82; H16: 176; H18: 227, 256
- nyilvános hitvitán⁶¹ — H11: A_{5v}, C_{7v}
- * temetéseken — ld. a temetési énekeskönyveken kívül még: T9: 304; T26: 99 (de nem kárhoztatandók azok a református egyházak, amelyek elhagyták már); H20: 10; H21: 38
 - a deákok és a kántor temetési szolgálatáról a kollégiumi forrásokon kívül még: É8: A_{2v}
- * iskolákban — ld. az iskolai énekeskönyveket (a diákok szertartási, gyülekezeti és antikizáló metrikus énekeket tanultak); a forrásokról, az énektanításról, a kollégiumi zenéről összefoglalás olvasható a Csomasz Tóth Kálmán, Papp Géza és Ferenczi Ilona tanulmányait tartalmazó *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686* ⁶² c. kézikönyvben.
- * templomon (istentiszteleten) kívül — ld. a magánénekeskönyveket vagy Bornemisza Péter háromrészes gyűjteményét (RMNy 513)
- * mindenhol, mindenkor (a gyülekezeti ének protestáns népének) — É3: A_{1v}; É5: *_{3r}; É10: (5)_r; É14:)_(3v); P1: 155; T13: 44;⁶³ T14: 340, 441; T20: 104; T23: 88, 95–96; H5: Q_{2v}
 - otthon is — P15: Ooo_{3r} (vasárnap délelőtti istentisztelet után, ebéd után, délutáni istentisztelet után); T30: 30
 - ebéd és vacsora után is — T14: 340, 441; T17: 27; T20: 104

II.2.1. Az istentisztelet mely részén hangzott el népnyelvű gyülekezeti ének?

A szertartási énekek egy részét már nagyon korán Luther *Deutsche Messe*-jét követve gyülekezeti énekkel helyettesítették (ld. részletesen RMNy 353-ban). Elsősorban az énekeskönyvekben található főcímek, az énekek címei, a perikóparend szerint összeállított énekjegyzékek és az elszórtan fellelhető nyilatkozatok tájékoztatnak a fenti kérdéstről:

- * az istentisztelet előtt, mikor a templomba gyülekezik a nép — ld. még: T40: a_{1v}, a_{2v}
- * az istentisztelet kezdetén (introitus helyett)

⁶¹ A Veresmarti Mihállyal folytatott vitán, az 1609-es barsi zsinaton is énekeltek a szokásos *Veni Sancte Spiritust*, csakhogy nem a vita elején, hanem a végén (idézi Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875. 291).

⁶² Szerk. Bárdos Kornél, Bp. 1990. 125–154.

⁶³ Samarjai János jól összefoglalja az isteni dicséret népének-jellegét: énekelni lehet a templomban, „s-mind az Egyház kívül, házunknál, s-házunk kívül, dolgunk közben, éjel s-nappal, uton s-vizen jártunkban, ételünk, italunk közben”.

- * prédikáció előtt és után — ld. még: É4: []_{2r}; É5: *_{3r}; P8 énektalásai; P14/II: 483, 498, 547 stb.; P14/III: 4, 251, 444 stb.; P15: 000_{3r}; T8A: 121, 136 (hitvita idején); T13: 6, 44; T14: 437; T31: 128; T39: 94; T40: a_{1r}, a_{2v}
- * úrvacsoraosztáskor — ld. még: T14: 572; T39: 94, 128; T40: a_{4r}
- * káté-tanuláskor — ld. még: P8 énektalásait és a kátékat, melyekben énekek is vannak (pl. H17: K5–L4)

II.2.2. A temetés mely részén hangzott el gyülekezeti ének?

- * a halottas ház előtt — É8: A_{2v}; T13: 187; H10: 32
- * a halott kivitelekor — É8: A_{2v}; T13: 188; T26: 99; H10: 32
- * a sírnál — É8: A_{2v}
- * temetési istentiszteleten — ld. Botta István elemzését az evangélikus és református temetési rend eltéréseiről.⁶⁴ Az 1562-es debreceni-egervölgyi hitvallásban mindössze ez olvasható: „kegyes énekekkel, a nép rövid oktatása mellett elrejtjük” a halottakat a sírjukba.⁶⁵

Újfalvi Imre megjegyzése azonban arra is figyelmeztet, hogy az énekek általa adott besorolása nem kötelező, ahogy írja: „De ez osztás nem oly köteles, hogy változás nem lehetne benne, mely az kántoroknak eszességén áll” (É8: A_{2v}).

A temetés kérdésköréhez tartozik, hogy a XVII. századi evangélikus *canonica visitatiók* az egyházi jövedelmek között megemlítik: prédikációs temetésért általában 25 dénár, az énekszóval való temetésért pedig általában a fele, 12 dénár jár — N8: 16, 19, 25, 26 stb.

A puritánusok kritikája a temetési éneklést is érinti: temetésen csak a lelkész, kántor és diákok énekelnek, a nép hallgat,⁶⁶ ráadásul sokszor Dávid oda nem illő zsoltárait éneklék. Kabai Bodor Gellért debreceni lelkész a holland példát emlegeti, ahol nincs éneklés a temetésen — T34: 62.

II.3. Kik énekeltek a templomban?

A gyülekezeti éneket mindenki énekelte, a szertartási énekeket pedig a kántor, lelkész és az énekkar, az iskolás gyermekek kórusa. A XVII. század második felében a himnusokat már az egész gyülekezet is énekelhette (ha tudta). (Itt lehet megemlíteni az iskolai énektanításról, a deákok gyülekezeti és szertartási énekléséről⁶⁷ szóló forrásokat. Az iskolamesterek, kántorok nemcsak

⁶⁴ Huszár Gál *élete, művei és kora (1512?–1575)*. Bp. 1991. 411–413.

⁶⁵ Kiss Áron: i.m. 239.

⁶⁶ Ld. Újfalvi is a temetési énekek gyűjteményét azért adta ki, hogy „az Deaksag ez fele szolgálatban elhessen velek” (É8: A_{2v}).

⁶⁷ Templomi kórusban, esküvőn, temetésen, ünnepi alkalmakkor, iskolai színjátéskor, reordáláskor és mendikáláskor énekeltek. Dolgozatom elsősorban a gyülekezet közös éneklését tárgyalja, így a kollégiumi énekléshez, énektanításhoz kapcsolódó, magában is hatalmas anyagot tartalmazó forráscsoporttal nem foglalkozik.

tanították az éneket⁶⁸ és vezették a kórust, hanem sokszor a kéziratos graduálók másolását is ők végezték [pl. N3/II: 477; N11: 112].⁶⁹ Egy-egy gyülekezet kántorainak nevét és tevékenységét a gyülekezeti és városi levéltárak anyaga alapján rekonstruálták a zenetörténészek.)

A gyülekezet éneklését a kántor (iskolamester) és a deákok vezették, de az alábbi felszólítások szerint a gyülekezet közös éneklése nem ment minden zökkenő nélkül. Fel kell tennünk a kérdést: vajon valóban sikerült-e az egész gyülekezetet megénekelteni? Hiszen a XVII. századi református liturgia (T40: a_{1r}, a_{2r}) ki is mondja, hogy a kántor és a deákok „a gyülekezetben énekelni tudókkal”, vagyis csak a gyülekezet egy részével énekeltek. Több esetben forrásaink azért is utasítanak el egy-egy énekfajtat, mert azt nem az egész gyülekezet énekli, mint pl. a lamentációt (T34: 61). Ellenkező példánk is van: Heltai Gáspár dialógusa egy olyan istentiszteletről tudósít, ahol a lelkész által betanított éneket az egész gyülekezet énekelte „oly igen szép egyenesen, mintha csak egy ember mondanája” (T1: F_{4v-5r}).

- * ne csak az iskolamester vagy kántor és a deáki sereg, hanem az egész gyülekezet énekeljen (külföldi példákra hivatkozás) — T16: 242; T36: ¶_{6v}; É13: *_{3r}
- * mind a férfiak s mind az asszonyok, mind a gyermekek (fiúk) és leányok együtt énekeljenek a deákokkal (de hallgathat, akinek nincs módja, szava az éneklésre, vagy a szemérmesség nem viszi reá) — P10: 176
- * a szent gyülekezetben „éneklő deáki sereget” tartanak, de az egész gyülekezet énekeljen — T13: 43
- * csak az egész gyülekezet együttes éneke helyeselhető — T33: 416; T35: 260
- * a kántorok, iskolamesterek nem azért vannak, hogy a gyülekezet ne énekeljen (hanem hogy az okos istentisztelet illendőbb legyen) — É13: *_{3r}; T38: 6
- * az egész gyülekezet, az asszonyok és leányok is énekeljenek (1Kor 14,34 tialma csak az asszonyok prédikálására vonatkozik) — É11: ((1)_v
- * a tanuló vagy gyermek úgy énekel a kántorral együtt, hogy a nép alig érti, mit énekelnek — T16: 242
- * az éneklést sokan (főként az asszonyok) szégyellik — É13: *_{3r}; P10: 176
- * az olyan lelkészek elítélése, akik „feleségektől való szégyenletekben” nem énekelnek, sőt tiltják azt — T1A: 112–113
- * nem szégyen és csúfság az, ha az egész gyülekezet énekel — T23: 89
- * a rest és tunya emberek ellen, akik restellik felnyitni a szájukat az istentiszteleten, hanem énekelnek — T30: 29
- * a „hetyke deákok” ne hallgassanak a kórusban — É11: ((4)_r

⁶⁸ Többször elhangzó óhaj, hogy a diákok csak olyan éneket énekeljenek a templomban, amit előzőleg a kántor már begyakorolt velük az iskolában. Újfalvi bírálja a lelkészeket, akik megengedik, hogy a kántorok és iskolamesterek bevigyék a templomba a nekik tetsző énekeket [É7: ()_{4v}]. Előszavából az is kiderül, hogy új énekek esetében sokszor a lelkészek maguk sem értették, mit énekel a kórus [É7: ()_{1r}].

⁶⁹ De egyes graduálók, így pl. a *Bélyei graduál* másolását, leírását lelkész készítette. Vö. Czeglédy Sándor: „A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár írott graduáljai”, *Református Egyház IX* (1957) 269.

- * az éneket nem becsülők elítélése, akik ének közben be- vagy kimennek a templomból — T33: 407
- * Lorántffy Zsuzsanna Dávid zsoltárainak *olvasásában*, azoknak énekeltesésében, *hallgatásában* gyönyörködött — T24: [**]_{2r}

II.4. Milyen magyar nyelvű énekeket lehetett énekelni a templomban (teológiai és műfaji szempontok)?

Viszonylag korán megjelent az igény arra, hogy a templomba ne vigyenek be akármilyen vallásos éneket. Az 1546-os eperjesi zsinaton (H1: 68) például kimondták, hogy az esperes jelölje ki az istentiszteleti énekeket. Újfalvi Imre [É7: ()_{3r, 4r}] szerint egyrészt a zsinat és a superintendens engedélyével és intéseével kellene kibocsátani a gyülekezeti énekeskönyveket, másrészt a külföldi példát kellene követni: a *Psalteriumot* minden idegen értelem nélkül le kellene fordítani, és a Szentírásból szerzett egyéb énekekkel együtt megjelentetni.

Legtöbb helyen szerepel, hogy az ének imádság (hálaadás és könyörgés). Martonfalvi meghatározása szerint az ének imádság akkor, ha könyörgés vagy hálaadás; ha verses; ha vallásos dallamra éneklük és a Szentlélek által íratott (T33: 409).

II.4.1. A protestáns istentiszteleten énekeltek gyülekezeti és szertartási énekeket — valamennyi forrás ezt tanúsítja (kivéve a szertartási énekeket elvető puritánokéi); az énekeskönyveken és graduálokon kívül még megemlíthető néhány zsinati és egyéb nyilatkozat (T1A: 112–113; T15: A_{8r}, A_{12r}; T19: 71; H1: 68; H2: 40; H3/I: 91, H3/II: 100, H3/III: 110; H5: Q_{2v-3r}, m_{1r}; H6: 545; H8: 574; H10: 26, 27; H12: 93–94, 104; H22 [részletes istentiszteleti énekkrend]; N2: 70–72; N4: 219–222).⁷⁰ Amennyiben a gyülekezetnek nem volt graduálja (vagy kórusa), csak gyülekezeti énekeket énekeltek.⁷¹

Az egyes gyülekezeti énekek szorosabb értelemben vett műfajmeghatározásához hozzájárulhat az énekek gyülekezeti énekeskönyvekből és istentiszteleti énekkrendekből kikövetkeztethető felhasználási módja, a fő- és alcímek stb. (például: karácsonyi himnus, prédikáció előtti könyörgés stb.)⁷²

A fentiekén kívül még a következő, énekekkel kapcsolatos adatok vannak:

⁷⁰ Külön ki lehet gyűjteni, hogy a források milyen műfajú énekeket említenek. Most csak két példát említek: a *Te Deum laudamus*-t, melyet minden ünnepélyes alkalomkor énekeltek, ld. pl. a bekecsi templom felszentelésekor — N7:)(a,v; és a *Magnificat*ot, amelyet minden „jó rendtartást” követő egyházban énekelni kell, ld. Mihálykó János postilla-fordításában (RMNy 967, 138). (Ugyanitt Mihálykó a *Salve Regina* „bálványozó ének” éneklését elveti, ld. 61. lap.)

⁷¹ Ld. például az 1616-os debreceni énekeskönyv címét (RMNy 1107).

⁷² A graduálokban található szertartási énekek műfajairól ld. Ferenczi Ilona: *Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században*, in *Zenatudományi Dolgozatok*. 1985. 61–71.

- * Bibliából szerzett énekeket, Isten igéjének megfelelő énekeket⁷³ kell énekelni — É1: A_{3r}; É2: A_{3r}; É7: ()_{4v}; É11: ((4)_v; P9: 54v; T5: 409, 455; T6: 325; H5: Q_{2v}; H9: D_{1r} — zsoltárparafrázisokat, invocatiókat, ünnepi énekeket — T36: ¶_{7v}; H15–16: 4. rész, 14. kánon (L_{3v}; 170)
- * a közönséges énekek mellett szent Dávid (próza?) zsoltárait és dicséreteit — N20: 214
- * a zsoltár éneklése előtt való antifónát és a doxológiát meg kell tartani — T13: 43
- * litániát (átdolgozott formában) — H5: m_{1r}; H10: 30; H12: 94, 104; H22: 88
- * litániát, passiót, lamentációt — T36: ¶_{7v}. Bárdos Kornél több XVII. századi adatot idéz a kántorok és a lelkészek kötelező passióénekléséről.⁷⁴
- * psalmust—hymnust—lelki ódát — É11: ((3)_v; ld. alább a III. fejezetben!
- * az isteni dicséretnek (zsoltárnak) 5 fajtája van: cantus propheticus (a Krisztusról, az utolsó ítéletről szóló jövendölések); cantus didascalicus (Isten igéjének tanítása, mit kell tenni, mit kell elkerülni stb.); cantus consolatorius (az elcsüggedő embereket megerősíti, vigasztalja); cantus petitorius (panasz és könyörgés); cantus eucharisticus (dicséret és hálaadás) — T5: 429 skk. (mindegyikhez példák az Ó- és Újszövetségből)
- * a bűneit megvalló ember Dávid 7 penitenciatartó zsoltárát és Dániel imádságát olvassa és énekelje (Dániel 9, 4–19) — T36: ¶_{8v}; T37: 173
- * verses és prózai könyörgések közötti különbség — T33: 404 skk.

II.4.2. A gyülekezeti éneken belül a zsoltáréneklés; a Szenci Molnár Albert-féle zsol-tárfordítások [továbbiakban: SzMA-zs] kérdése, a puritánusok nézetei

- * hétköznapi énekelhetik a SzMA-zs-t, de a régi énekeket is tartásuk meg — H19: 82
- * gyülekezeti, szertartási énekeket és SzMA-zs-t kell énekelni; hétköznapi és nagyobb ünnepeken a graduálból és a gyülekezeti énekeskönyvből énekeljenek, vasárnap ezeken kívül még a SzMA-zsoltároskönyvből is lehet — H20: 9; H21: 65
- * a zsoltárokat (SzMA-zs-t) kell énekelni — P15: Oo_{1v}; P16: Y_{8r}; T14: 340, 437, 441, 483, 572; T30: 29 skk; T33: 404 skk; T39: 93
- * nemcsak a városi, hanem a falusi gyülekezetekben is a zsoltárokat éneklük (de szabad a zsoltárokon kívül egyéb szentírási énekeket is énekelni) — T36: ¶_{4r}
- * az egész református egyház egyéb éneket nem vett be, csak a zsoltárokat — T30: 28 skk.

⁷³ Legtöbbször nem a Biblia szó szerinti fordításáról van szó, hanem parafrázisról, a Bibliához szabadon kötődő énekekről.

⁷⁴ *Népzenei jellegű variálásmód a 15–18. századi magyar passiókban.* Kandidátusi értekezés. Bp. 1965. 70 skk.

- * Ványai János tarcali lelkész vezetésével megfogalmazott puritánellenes vádak között: a puritánus lelkészek csak a SzMA-zs-t akarják énekeltetni, a régebbi parafrázisokat Kassán már el is hagyták — N10: 106
- * a puritánusok nemcsak kárhoztatják a régi isteni dicséreteket, ünnepi énekeket, hanem a saját gyülekezeteikben tiltják is azokat, csak a SzMA-zs-t engedik énekelni — N15: 477
- * a sárospataki lelkészek (főleg Szathmári Baka Péter) csak a SzMA-zs-t tűrik meg gyülekezetükben — N14: 361; N16: 74
- * Lorántffy Zsuzsanna Medgyesi Pálnak szóló üzenete: ne hagyják el azokat a karácsonyi régi énekeket, amelyekben nincsenek a zsoltárokkal ellenkező szók — N13: 560
- * SzMA-zs francia dallama elleni nyilatkozat — N17: 275
- * SzMA-zs-t nem kell előnybe helyezni a „magyar nótákra” írt zsoltárokkal szemben — a házuknál élhetnek vele, de a templomban a magyar nótákon írt régi zsoltárfordításokat énekeljék (Váczi P. András vitája Tolnai Dali Jánossal) — T17: 21 skk; T21: 113 skk. — szabad dolog, hogy a SzMA-zs-t használják-e, vagy a magyar nótákra írtakat, de Szenci Molnár a fordításban hívebben követi a bibliai textust, így előnybe kell részesíteni — T20: 102 skk.
- * Váczi P. András szövegkritikai érvekkel utasítja el a SzMA-zs-t — T17: 24 skk. — Tolnai Dali a bizonyítás logikáját bírálja — T20: 97 skk.
- * vita egy új, magyar nótákra írt zsoltárfordítás elkészítéséről — T20: 104; T21: 120
- * a puritanizmus külföldi ágainak (Robert Brown, John Smith követőinek és az independentizmusnak) különböző énekfelfogásairól szóló elítélő ismertetés: a zsoltárparafrázisokat és egyéb énekeket nem engedik énekelni, csak a szöveg-hű bibliai zsoltárokat; az énekeskönyv nélküli éneklés, a Szentlélek által sugallt zsoltárok könyv nélküli éneklése a jó; vannak, akik elfogadják ugyan a zsoltárokat, de azt „csudálatos nótákra”, bonyolult magyarázatok szerint éneklük; teljesen elvetik a gyülekezeti éneklést; az asszonyok nem énekelhetnek; csak egy éneklő próféta énekelheti a maga szerzeményeit; úrvacsora közben nem énekelnek — T18: 31–32, 121, 124
- * SzMA-zs-nak témák és alkalmak szerint felosztása — T14: 342; T39: 94 — (ld. még Macsonkai Miklós-aláírással a Lőcsén nyomtatott énekeskönyvek zsoltár-besorolását⁷⁵)
- * a gályarabok SzMA-zs-t énekeltek fogságukban — N18/I: 54, 86, 109, 121; N18/II: 99 (az *Erős várat*⁷⁶ is), 123, 126

⁷⁵ Például RMK I. 1410-ben: „Az időnek s’ az dolgoknak alkalmatossági szerint, így énekellyed a’ Soltárokat”-címmel.

⁷⁶ Az *Erős várunk nekünk az Isten egy egészen másfajta használatáról* is van adatunk: Homonnay Bálint énekelte hajdúival a törökök elleni csatában. Az egyik hajdú virágéneknek nevezte a zsoltárt, amelyre naplójában Homonnay megjegyzi: „ketség nélkül ez nem olvasta az Szent Soltart, mert ő hajdu szegeny.” (Ld. *Régi Magyar Költők Tára 17. század* I. Szerk. Klaniczay Tibor és Stoll Béla. Bp. 1959. 528.)

II.5. Az éneklés módja

A kántor az iskolások segítségével vezette az éneklést, verssoronként diktálta az ének szövegét.⁷⁷ Nógrádi Mátyás így ír erről: rendet kell tartani az éneklésben, „nem rángatván imide-amoda, mert így az egész kongregáció turbáltatik, megháborodik, hanem a kántor után hallgassanak mindenk, és ővéle együtt emeljük fel beszédinket a mi Istenünkhöz ...” (T30: 31). A kotta nélküli énekeskönyveink sora többek között arra mutat, hogy a gyülekezet tagjai nem tudtak kottából énekelni, többnyire nem volt énekeskönyvük, ahogy Újfalvi írja: „gyakorlatból és szokásból” énekeltek [É7: ()_{1r}]. Alábbi adataink teológiai megfontolások alapján szabják meg az éneklés módját:

* anyanyelven énekeljenek, amit megért a község — É1: A_{3v}; É3: A_{4r}; É5: *_{4r}; P2: g_{8r}; P6: 437; T5: 415 skk; T11: 932; T13: 5–6, 43; T33: 416–417; T35: 260; H5: Q_{3r}, b_{4v}; H8: 574; H10:27; H22: 87 — magyar énekekben nem szabad latin, héber, görög szavakat használni — T27: 693; Somogyi Péternek fogságában többek között az anyanyelvű istentiszteleti éneklésről is számot kellett adnia Oláh Miklós előtt: N1: 133; (ld. még a II.7.1. pontot). A szertartási éneklés is többnyire anyanyelven folyt. A német városi gyülekezetekben sokáig megtartották a latin szertartási éneklést, ezért az eperjesi zsinat 1656-ban arról rendelkezik, hogy németül énekeljenek.⁷⁸

* a szív is énekel és a száj is értelemmel énekel — É10: (4)_r; P1: 155; P10: 175;⁷⁹ T5: 426; H9: D_{1r}; H21: 65–66

* hit által, Isten kegyelmével, lelki és tiszta szívből származott legyen az ének — É3: A_{4r}; É11: ((4)_r; P2: g_{8r} (lassú szóval); P12: 142; T1A: 112; T5: 424; T23: 89

* a buzgó szív, lélek s nem a külső zengés a fontos — É10: (4)_r; É11: ((4)_r; P3: Q_{1r}; T5: 425, 445; T14: 341; T27: 693; T39: 93

* jó kedvvel, víg elmével — É11: ((4)_v

* csendes, érthető beszéddel, értelemmel, szívből énekeljenek — É5: *_{4r}; T11: 930; T13: 44; T14: 341; T39: 93; H5: Q_{2v}; H21: 65

* halkán, tisztán érthetően ejtsék ki a szavakat, szép, tiszta, vékony szóval, jó kedvvel, víg elmével — É11: ((1)_v, ((2)_v, ((4)_v

* halkán, ne illetlen nagy zengéssel legyen; nem üvöltésekkel, ordítással, értelem nélkül — T27: 694; T30: 31 (a kántor után hallgassanak, vele együtt ... egyenlőképpen); T36: ¶_{7r}; H21: 65

* nagy szóval való kintornálás nem javallott a nagy torkú kántorokban — T26: 127

⁷⁷ Az ún. „szárazkántori gyakorlatról” ld. Csomasz Tóth Kálmán: „Korálkönyveink száz éves története”, *Egyháztörténet Új folyam* II (1959) 245.

⁷⁸ Hain Gáspár: i.m. 266.

⁷⁹ Enyedi György költői megfogalmazása szerint: „az gondolatnak kell eleöl iárni, es az Istenhez valo szeretetben fel posduillion, indullion az szw', fakaszsa ki az szai az szozatot, az belsei indulatot es szeretetet, es ugi kezdjenek enekleni”.

- * a kántorok rendetlenül, mértéktelenül ne kiáltozzanak — H15–16: 4. rész 13. kánon (L_{3v}; 170)
- * mértékletesen — H5: Q_{2v-3r}; H20: 9 (az igén van a hangsúly); H21: 65
- * fennhangon, ne némán — P1: 155
- * az éneklés ne legyen széttördelt, összevissza, hogy a jelenlevők érthessék a szöveget — É7: ()_{4v}; T5: 455
- * az éneklés ne tartson hosszú ideig az istentiszteleten — É7: ()_{4v}; T5: 454; T6: 325
- * az ének ne vegyen el időt a prédikációtól — É7: ()_{4v}; T5: 455; T6: 325; [T12: 176?]; H20: 9; H21: 65
- * az énekhangnak ne szenteljenek nagyobb figyelmet, mint az énekben lévő Isten igéjének vagy a prédikációnak — T5: 424; T11: 932
- * akinek nincs módja vagy arra való szava, hallgathat, ha szívében ő is énekel — P10: 177
- * fedetlen fővel énekeljenek — T14: 341; T39: 93; H22: 87
- * nem kellene gesztusok (könnyek, a mell verése) éneklés közben — T33: 410 skk.

II.6. Az éneklés feladata, haszna, hatása

Szinte valamennyi forrás kiemeli, hogy az éneklés elsődrendű feladata az, hogy Isten dicséretét szolgálja (az ének isteni dicséret, imádság, azaz könyörgés és hálaadás). Szenci Kertész így visszhangozza a több évszázados tant: „a mi szívünk és szájunk mintegy mesterségesen elkészített muzsikák, melyek által a szent teremtető Isten mitőlünk tiszteltetni akar, és ékesen zengedező éneklések által dicsőíttetni és hirdettetni parancsol ...” (É12: A_{2v}). Bándi P. Sámuel még az énekmondás és dicséretmondás közötti különbségekről is részletesen értekezik (T38: 81).

- * az ének int, tanít, Isten felől igaz tudományt, lelki épületet ad — É1: A_{3r}; É3: A_{2v-3r}; É4: []_{3r}; É5: *_{3v}; É11 több helyén; P1: 154–155; P3: ZZZ_{3r}; P9: 218v; T1A: 112; T2: B_{2v}; T5: 414 skk; T6: 325; T27: 693; T30: 31; T33: 405, 407; H5: Q_{2v}; H6: 546; H 8: 574; H9: D_{1r}
- * az éneklés a Szentlélek ajándékaként tisztos indulatokra, hitre, Isten szolgálatára, tiszta szívből való ájtatosságra gerjeszt — É1: A_{3v}; É3: A_{1v}, A_{3r}; É4: []_{3v}; É10: (4)_v; É11: ((2))_{v skk}; P12: 469; T30: 29
- * az éneklés gyönyörködtet, lelki értelmes gyönyörűségekre, édességekre indít — É4: []_{3v}; É11: ((2))_v⁸⁰

⁸⁰ Geleji Katona költői megfogalmazása szerint: Isten dicsősége az ének által tündöklősebb lesz „mert sokkal nagyságosb és pompásb az a’ dicséret, az halgatoknak sziveikben-is nagyobb figyelmességét és álmétkodást szerez, a’ melly rhythmusokban fogaltatván, fen szóval, ékes ének notával, hirdettetik, annál az melly tsak lassu szóval leppengve beszéltetik ... Ez az jó vége, és haszna a’ kegyes éneklésnek, az Istenre vitetik, de vagynak ezen küvöl mi reánk, emberekre, hárámló hasznai és gyümöltsei-is, ugy mint elsöben az gyönyörködtetés, mert az szép tiszta vékony

- * lelki (Istenben való) gyönyörködtetés, hogy az elme az ének tartalmáról tovább elmélkedhessék — T33: 405, 408; T35: 259; N12: 335
- * az éneklés gyönyörködtet „különbségével mind az egymás után következő szónak, s mind az éneklőknek az idők és a kiterjesztés szerént való hangnak illendő hasonlóságával” — N12: 131
- * az ének a szívet Istenhez emeli — T33: 408
- * ne csak gyönyörködjék a lelkünk a zoltárok éneklésében, hanem Isten iránti engedelmességre is kötelezzon — T30: 30
- * az énekek a szívet felgerjesztik, a bánatot eltávoztatják, a gonosz lelket elkergetve a Szentlelket hozzák — É10: (4)_v; T33: 406
- * az énekek vigasztalnak, amikor közönséges háborúságaink vannak, amikor az ördög, a bűn, a világ, a halál háborgat — É6: A_{1r-v}; P8: 102r
- * az éneklés az öröm, vidámság kifejezése (öröm Isten jótéteményei, a megváltás, a Szentlélek által való megszentelődés miatt), a lélek felüdülése, a szomorúság elűzése — P11: 79v, 327v; P13: 821; T33: 406
- * az énekek néha szomorúságra, néha vigasságra indítanak — T13: 43
- * csak akkor énekeljenek, ha érzik szívüknek az isteni dicséretre való felindulását, vidámságát, mert az ember természete az, hogy vidámság idején énekel vagy más énekét hallgatja — P10: 174, 177
- * az éneklés a munkabeli fáradozás terhét megkönnyíti — É11: ((3)_r)⁸¹; T33: 406
- * a zoltáréneklés gyülekezeti jellegén van a hangsúly, az egyén a gyülekezet tagjaként könyörög és ad hálát Istennek — P18: 2⁸²

II.7. Tiltások, illetve a régi szokások helytelenítése mind a templomi, mind a templomon kívüli énekekkel, énekléssel kapcsolatban

II.7.1. katolikusok elleni polémia

- * tilosak a szentek közbenjárásáról szóló énekek⁸³ — T26: 127
- * zsolozsma elítélése (Mária *Psalteriuma*; a szentek tiszteletére írt énekek; az éneklésnek és orgona hallgatásának mint érdemnek nem tulajdonítható a bűnök bocsánata) — É7: ()_{4v}; É11: ((4)_r); P2: g_{8r}; P3: N_{2v}, Qq_{1r}, Zz_{1v}, Aaa_{3v}, Bbbb_{4v};

szóval való énekléssel az embereknek, mind éneklőknek, s-mind halgatoknak, elméik tsuda melly igen meg vidulnak, holott ugyan-is az emberi elme egészen és merön neminémü természet szerént való Harmoniával öszve szerkesztetett Musica légyen, mint Plato mondotta régen ...”

⁸¹ Geleji Katona és Martonfalvi György is Ovidius versével igazolja ezt (*Elegiae Tristium libri V. lib. 4, elegia 1*).

⁸² „Ha pedig én vidám vagyok, s az Istennek háza szomorú; meg-van az én Istenemtől parancsolva, hogy egymás terhét viseljük, a’ szomorúval szomorkodgyunk, az örülövel örüllünk ...” Kemény János (T24: [**]_{1r-v}) éppen ellenkezőleg, a magános használatot akarja segíteni a zoltárok felosztásával, mert „ha az rendesség meg nem tartatik, történhetik az, hogy némely nagy boldogságban élő ember” panaszéval búsítja Istent, ahelyett, hogy hálákat adna neki.

⁸³ Nagyon sok forrásban megtalálható a szentek segítségül hívásának elvetése, amely az énekekre is vonatkozatható.

P4: 172; P5: R_{3r}; Hh_{1v}, Xx_{1v}; Bbb_{2v}⁸⁴ P10: 177, 178; T5: 454; T6: 325; T9: 131, 292; T12: 176; T26: 127; T27: 618; H5: C_{1r}

* discantolás, discantizálás ellen — P2: f_{3r}, g_{8r}; P4: 12; P5: li_{1v}, Fff_{2r}; P14/I: 570; T1A: 113; H9: D_{1r}

* idegen nyelvű (latin) éneklés ellen — É5: *_{4r}; É11: ((4)_v; É13: *_{3r}; P1: 155; P3: Zzz_{3r}; P4: 167–168; P5: li_{1v}; P10: 177; T1A: 113; T2: B_{2v}; T7: 151; T9: 299; T26: 99; T28: 67; T31: 98; T32: 1004; H5: Q_{3r}; H6: 546; H9: D_{1v}; (ld. még a II. 5. pontban az anyanyelvi éneklést)

II.7.2. puritán-nézetek (ld. még a II.4.2. pontban)

* a szertartási éneklés elutasítása — P15: Oo_{01v}; T27: 618; T29: 494–498; T33: 405, 416; T34: 60–61

— litánia, passió, lamentáció elvetése (ott maradhat csak meg, ahol a gyengség botránkozása nélkül el nem hagyható) — T27: 619; T29: 494; T34: 60–61

— „hahogató” énekek, mint pl. a passió, lamentáció, litánia, antifóna elutasítása — P15: Oo_{01v}

— a passió éneklését helyeslő orth. reformátusok és ellenzőik: a puritán reformátusok és unitáriusok vitája; híradás a passióéneklés megszüntetéséről — N17: 275–276

* csak könyörgéseket, imádságokat (kérést és hálaadást) szabad énekelni, s mivel a Tízparancsolat, Hiszekegy, ünnepi énekek, passió nem azok, nem szabad őket énekelni istentiszteleten (azon kívül lehet!) — T27: 693; T33: 409 skk; T35: 259

II.7.3. világi énekek, amelyek tiltottak⁸⁵

* virágénekek, szemérmetlen énekek, undok, rút, fajtalan énekek (*Az olasz leányról*), szerelem-énekek — P13: 822, 824, 902

* hiábavaló históriák, szerelem-énekek, a trágár beszédekkel rakott énekek (*Hegedűsök néktek szólok, A szerelmet ki nem tudja, Az olasz leányról*) — P12: 141, 469

* fajtalan, tisztátalan szerelemről írt pajkosénekek, virágénekek (szűzességnek virágát elhullató énekek), lator, parázna énekek — É11: ((3)_{r-v}

* parázna, hívságos, csúf, trágár beszéd, virágének, lator dudolás, mint például: *Péter férjem, A zöldvári ének, Az aggnőnek s aggebnek annak mind egy ára ...*; parázna virágénekek, fajtalan, parázna, csúf énekek — P1: 146, 154

* haszontalan dolgokról, hazugságokról, latorságokról, éktelen és fertelmes dolgokról költött énekek — P10: 174

* parázna emberektől szerzettetett pajkos szerelem-énekek — P14/II: 1137⁸⁶

⁸⁴ Lásd még Melius Juhász kátéjában (RMNy 182: H_{8r}) is!

⁸⁵ A legtöbb esetben az *Ef* 5,19 és *Kol* 3,16-ban olvasható zsoltárok—dicséretetek—lelki énekek ellentétéként hivatkoznak a világi énekekre.

- * Ámorról szóló fajtalan históriák — É7: ()_{1v}
- * concentus amatorii, lascivi, impudici, libidinosi — T5: 409
- * szerelem-énekek (cantiones amatoriae; cantiones Venereae; cantilena/cantiones amatoriae) — H15: 74; H16: 167 — melodiae Venereae — P14A: 564
- * tisztátalan szerelemről paráznáktól szereztetett szemtelen, cikornyás és pajkos nótájú versek — P14/II: 1000
- * csúf lator emberek verseinek éneklése — P17: Yy_{4v}
- * a lelkészek ne énekeljenek illetlen énekeket (cantus indecentes) — H13: 34

II.7.4. gyülekezeti énekként és éneklésként tilos (ld. még a II.7.1. pontban)

- * akármilyen bokrban költött, pajkos vagy hajdú nótára elmondott énekek (példaként Bornemisza Péter bölcsődala és a *Bártfai énekeskönyv* Horatius-fordítása szerepel) — É7: ()_{4v}
- * psalmi ab idiotis compositi et vulgares — „tudatlanoktól íratott és közénekek” — H15–16: 4. rész, 13. kánon (L_{3v}; 170)
- * az olyan éneklések, amelyek csak a kedves, szép nótára és szerelmetes zenésre igazítanak — T11: 932
- * temetési (gyász) versek (rhythmiculi, naeniae, rhythmici lugubres)⁸⁷ — H20: 10; H21: 39
- * a többszólamú éneklés — É 11: ((1)v; T2: B_{2v}; T12: (;)_{1v}
- * úrvacsoraosztáskor, mikor a szerzés igéit mondja a lelképásztor, a praecentor ne kezdjen éneket (sok helyen ugyanis ez a szokás) — T22: 48–49
- * zoltáréneklés a halottaknál, bizonyos zoltárok éneklése temetésen — T34: 62; T36: ¶_r⁸⁸
- * a részegeké — É11: ((3)_r; H6: 546
- * hangszerkísérettel vendégségben, részegeskedve, lator emberek verseivel együtt zoltáréneklés; zoltáréneklést hívságos versekkel keverni — P17: Yy_{4v}; T14: 341; T39: 93
- * kocsmában és egyéb zabáló, alkalmatlan helyeken (virágénekek között) isteni dicséret éneklése — É2: A_{2v}; É3: A_{3v}; É5: *_{4r}

II.8. Zenetörténeti adatok (vegyesen, időrendben)

A Bárdos Kornél vezetésével lezajlott levéltári kutatómunka feltárta a szabad királyi városok és mezővárosok zenei életével kapcsolatos forrásokat. Az elem-

⁸⁶ Nem elsősorban éneklésre vonatkoztatható a „farlafaj beszédek”, „aggnőtől költetett fabulá”-nak elutasítása (1131., 1173. stb. lapok).

⁸⁷ Lásd még az 1638-as és 1642-es enyedi zsinat végzését: „rithmizálás pedig ne legyen” [Szilágyi István: „Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzései kivonatban”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* III (1872) 80., 83].

⁸⁸ Kiragadott példaként az érvelés illusztrálására idézem Szathmárnémethi Mihályt: „a’ Soltárokat halottnál énekelni, nem javallom: m. vagy prophétiákat, vagy el mult históriákat foglalnak magokban, s’ a’ halottak alkalmatosságokra, nem alkalmaztathatnak; de mivel már nemzetünkben bé vött szokás, botránkozásokra a’ gyengéknek el nem hagyhatni, csak énekellyék értelemmel s’ jó véggel.”

zések során⁸⁹ bemutatták azokat az adatokat, amelyek az evangélikus istentiszteleten folyó egy- és többszólamú éneklésre, zenekari- és orgonajátékra, valamint a református és unitárius egyszólamú éneklésre és hangszeres zene nélküli istentiszteletre vonatkoznak.⁹⁰ A gyülekezeti énekekkel kapcsolatos zenei adatokat legjobban Csomasz Tóth Kálmán és Papp Géza monográfiáiban⁹¹ követhetjük nyomon, Ferenczi Ilona számos tanulmánya pedig a szertartási éneklés nehéz kérdéseit tisztázta. Külön tanulmány tárgya lehet a magyar nyelvű zenei fogalmak összegyűjtése.⁹²

A dolgozat által kiemelt forrásokban a korábban felsoroltakon kívül még a következő zenei adatok találhatóak:

- * dallam- és szövegsorok összeillesztésének problémája — É1: A_{4r}
- * a zene háromféle: musica mundana (a teremtés, mindenség zenéje), humana (ének), organica (hangszeres) — T5: 435 skk.
- * a zene és a hangszeres eredete — T5: 432 skk.
- * Augustinust (*Confessiones*, lib. 10, cap. 33) idézik, aki helyesli azt a szokást, amely Athanasius alatt volt az alexandriai egyházban: az éneklés a recitáláshoz közelített (inkább a „szólóhoz, mint az éneklőhöz” volt hasonlatos) — T5: 425; T6: 325; T11: 932
- * a használatot nagymértékben elősegítené, ha kottával együtt nyomtatnák ki az énekeket — É7: ()_{3r}
- * a kottaolvasásban való járatlanságról, a zenei írásbeliség hanyatlásáról a fennmaradt kották zenei helyesírásán, a hibásan használt zenei fogalmakon kívül forrásainkban még: É7: ()_{3r, 4r}; É11: ((1)_v skk; N6: 297, 318
- * kottával kellene kinyomtatni az énekeskönyveket — É7: ()_{3r}
- * Szenci Molnár zsoltárfordításainak dallamát nehezen tanulják meg a magyarok — N6: 297, 318
- * a kórusnak az új templomokban is külön helyet építettek — T13: 9; N7: 129; a Pécsi *disputá*bán említett „éneklő hely” szintén a kórus helyét jelölte (T8A: 121)
- * az iskolás gyermekek tudjanak kottát olvasni, hogy a kórusban együtt helyesen énekelhessék a szertartási énekeket — É11: ((1)_v
- * a kántorok énektanításának kritikája — É11: ((2)_r

⁸⁹ Lásd elsősorban Bárdos Kornél város-monográfiáit, doktori disszertációját [*Szabad királyi városaink és mezővárosaink zenei struktúrája és zeneélete a 16–17. században (1541–1686)*. Kézirat. 1986] és Rennerné Várhidi Klára tanulmányait a *Zenatudományi Dolgozatok* kötetekben. Bárdos Kornél 1660 körüli kassai adatai például a bíróválasztáskor zajló zenés-énekes istentiszteletről, valamint a toronyzenészeknek a magyar gyülekezet istentiszteletén való szerepléséről szólnak (ld. „Adatok a kassai «városi trombitások» történetéhez”, in *Zenatudományi Dolgozatok*. 1992. 75–76).

⁹⁰ A levéltári gyűjtés bizonyára sok olyan egyelőre még nem közölt adatot is tartalmaz, amely a gyülekezeti énekekre és éneklésre vonatkozik, s gazdagíthatja a jelen dolgozatban felsorolt források körét.

⁹¹ *Régi Magyar Dallamok Tára* I–II. Bp. 1958., 1970.

⁹² Ilyen pl.: a muzsika „zengő szerszámokból, s-mind pengig az eggyező szóbeli ékes éneklésből áll” — É10: (2)_v–(3)_r.

- * a zene, ének esztétikai szerepéről — É11: ((2),_v); N12: 131
- * a zene a mesterséges szólásnak egy neme, amely lehet mesterséges eszközökkel (hangszerekkel; musica instrumentalis) és természet szerint való eszközökkel (szó, száj, nyelv stb.; musica vocalis); a musica vocalis két neme: figurális (többszólamú) vagy simplex (egyszólamú) — É11: ((4),_r skk.
- * többszólamú énekek⁹³ — ld. Eperjesi graduál kanciói, a passiók turbái, a litánia négyzólamú válaszai⁹⁴
- * zeneelméleti alapismeretek — N12: 129-132
- * a Szenci Molnár-féle zsolnárokhoz nem cífraságból nyomtatták a kottát, hanem azért, hogy mindenki az egyszer elrendelt és bevett dallamot kövesse, s ne csak hallás után terjedjenek azok; ráadásul a kottanyomtatás megdrágítja az énekeskönyvet, s a könyvnyomtató munkája is kárbavész, ha nem tudnak kottát olvasni — É13: *_{3r}

II.8.1. Hangszerek⁹⁵

- * hegedű, virginál és orgona mellett lehet lelkiekre tanító énekeket énekelni — P1: 155
- * keresztény módra örülni, vigadni, táncolni, hegedülni lehet — P3: Ooo_{2r}
- * a hangszerek templomi használata bizonyos szabályok betartásával megengedhető, „inter res adiaphoras” tartozik; Isten haragjának lesújtásakor (pestis, háború, éhínség stb.) nem szabad hangszeren játszani — T5: 453 skk.
- * a hangszerek fajtáiról — T5: 436; N12: 257; N19: 204-205
- * bibliai helyek a hangszeres zenéről: 1Móz 4,21; 2Móz 15,20; Bír 11,34; 1Sám 16,23; 2Sám 6,15; 2Kir 3,15; a Zsolnárkönyvben több helyen; Mt 9,23 — T5: 438 skk.
- * 1Móz 4,21 szerint Jubál a hangszerek feltalálója — É11: ((4),_r); T5: 434
- * a hangszerek eredetéről — É11: ((4),_r skk); T5: 432 skk.
- * világi társaságban, ha hasznosan, nem üres gyönyörködtetésre, bujaságra és fajtalanságra használják, lehet hangszerekkel zenélni — É11: ((1),_r); T5: 438, 441

⁹³ Skarica Máté Szegedi Kis Istvánról írt életrajzában többszólamú éneklésről tesz említést, de nem részletezi, hogy milyen műfajú énekekről van szó: Szebeni János, a kevi iskola tanítója kiváló zeneértő volt, „néha ebédnél és vacsoránál Szegedivel énekeltek. ... Az ifjabb énekelte az altot, Szegedi atya pedig a basszust. Ugyanezt máskor is megtették, különösen mikor Isten igéjének szolgálói Szegedinél vígabban vendégeskedtek.” (Idézi és fordította Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. 135.)

⁹⁴ „Az Eperjesi graduál az első, magyar nyelvű többszólamú tételeket is tartalmazó gyűjteményünk és egyetlen marad a XVII. század végéig.” [Ferenczi Ilona (ed., intr.): *Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperjensis 1635*. Bp. 1988. 23]

⁹⁵ Enyedí György meghatározása szerint: vigasságtevő muzsika szerszámok, Geleji Katonánál: vigasságra indító mesterséges szerszámok.

A zenetörténésekre vár az a feladat, hogy összegyűjtsék és értékeljék azoknak a bibliai helyeknek a korabeli fordításait, amelyekben a hangszerek használatáról van szó. Az elnevezések (tíz-húrú hangcicsáló lant, kornéta stb.) a kor hangszeres zenéjéhez is adalékul szolgálhatnak. Ld. még Király Péter: *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*. Bp. 1995. 23–55.

- * a templomban a hangszeres zenét megtiltók és megengedők érvei — É11: ((4)_v; T5: 442 skk.
- * tilos az orgona, muzsika⁹⁶ (hegedűszó, sípok) a templomban⁹⁷ — É5: *_{4r}; É11: ((4)_v; P2: f_{3r}, g_{8r}; P3: Qq_{1r}; P5: R_{3r}, Cc_{1r}, Ee_{1r}, Gg_{2v}, Qq_{1v}, Fff_{2r, 3r}, Kkk_{2r}; P10: 178; P14/I: 570; P16: Q_{4r}; T1A: 113; T3: B_{3v}; T4: C_{3r}, AA_{2v}; T9: 131; T12: (:)_{1v}; T13: 44; T25: 559; T26: 127; T27: 619, 694; T28: 69; T30: 24 skk; T33: 417–418; T35: 260; T36: 377, 649; H5: b_{4v}; H8: 574
- * nem vétek sem a hegedülés, sem a lantolás, de vétek az ezekkel való mértéktelen élés — P13: 822
- * büntetés terhe alatt tilos legyen a hangszerek (lant, hegedű, virgina, síp, dob, cimbalom) használata és a szerelem-ének, dudolás⁹⁸ — H 14: 504
- * az orgona meghatározása: minden fúvós és tömlős síp, mint pl. a magyarok első muzsikája, a bordó-síp vagy duda — É11: ((4)_r
- * Geleji Katona az új orgonák készítését tiltja, de a régiek megtartása, amelyben eltávolításuk botránkozást okozna, menthető — É11: ((1)_r
- * hegedűszó és vigasságtevő szerszámok használata tilos akkor, ha nem az Úr tiszteletére, a Szentlélek által van — P17: Yy_{4v}
- * a holland reformátusok az orgona használatát adiaphoronnak tartják — T30: 25
- * a hangszerek magyar nevei — N19: 204–205
- * az egy valláson lévők között az istentisztelet módjában lévő különbségek nem számítanak (adiaphoron), így vannak olyan református egyházak, ahol megengedett a hangszer — T38: 3, 82

II.9. Egyháztörténeti adatok (vegyesen, időrendben)

- * az 1560/1561-es énekeskönyvet (RMNy 160) Huszár Gál Melius Juhász Péternek ajánlotta — É2: A_{2r}
- * a kisszebeni zsinat kéri a tanácsot és a polgárokat, hogy a Lengyelországból jövő anabaptisták és antitrinitáriusok könyveit és énekeit kerüljék, tartsák távol maguktól — H4: 15

⁹⁶ Külön kérdéskör, s nem az istentiszteleti énekléshez tartozik a főleg református és unitárius forrásokban olvasható tiltás: még lakodalmakban és vendégségben se legyen hangszeres zene. Nógrádi Mátyás véleménye általános volt: „Feddés azok ellen kik a’ Musikákhoz ragaszkodnak mind az Templombéli szolgálatban s’ mind a’ lakodalmi solennitásban, abrázolo dolog volt ez, el-mult tehát mit kapunk az arnyékon. De a’ lakodalmokat ma vendégségnek sem tartják, ha a’ fekete sereg tánczát nem pengetik, e’ bizony nem ékesétti; hanem inkább *profánálly*a lakodal munkat.” (T30: 26)

⁹⁷ Bethlen Gábor 1628-as levele egy orgona megépíttetésének tervéről számol be (ld. *Történelmi Tár* 1887. 16–17), de az orgona nem került használatba, Brandenburgi Katalin a szebenieknek ajándékozta (ld. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története* II. Bp. 1904. 85).

⁹⁸ Bethlen Gábor válasza: „Dob, trombita nélkül mi nem járhatunk, de szertelen énekmondást nem hallatt eddig a’ mi asztalunknál senki, s ez után sem leszen. Tsak legyen az szivbéli töredelmes penitentia tartás, nem sokat árt a’ Musika.”

- * azok kárhóztatása, akik vagy el akarják törölni a templomi éneklést vagy nem akarnak énekelni az istentiszteleten — É5: *_{4r}; P3: Zzz_{3r}; P10: 175; T1A: 112–113; T2: B_{2v-3r}; H5: Q_{3r}; H6: 546; H7: 475; H9: D_{1r} — bár mind az ókeresztény korban, mind később voltak, akik az éneklést tiltották (Hilarius, John Wyclif, zürichiek), az unitárius egyház megtartotta az éneklést — É9A: A_{2r-v}
- * tiltakozás azon vélemény ellen, hogy a debreceniek elutasítanak mindenféle éneklést — T2: B_{2r} skk.
- * a Zwingli által megreformált szertartás helyeslő ismertetése, melyben a „különb-különb éneklésben való ceremóniák” eltörlése is szerepel — T3: E_{3r}
- * a szertartások megtisztítását az antitrinitáriusok az istentiszteleti énekek és hangszeres elvetésével kezdték — T4: AA_{2v}
- * antitrinitáriusok elítélése, akik a psalmusokból és énekekből az Atya, Fiú és Szentlélek nevét kitérlik, megváltoztatják a protestáns énekek szövegét — T5: 424; T10: 9–10
 - antitrinitárius vitairat állítása: a reformátusok Krisztus imadásának egyik bizonyítékául a *Kyrie* éneklését hozzák fel — unitárius válasz erre: a *Kyrie* éneklése katolikus örökség, amit nem kell követni, ahogyan nem éneklük a Máriáról és a keresztfáról szóló sequentiákat sem — T8A: 552
- * a magyaroknál a reformáció az elsők között jelent meg, megelőzve a „közelebb való egyházakat” — É7: ()_{3v}
- * az énekeknek nagy szerepe volt a protestantizmus, az evangélium igaz tudományának elterjesztésében, a térítésben — É5: *_{3v}; É7: ()_{3v}; H6: 546
- * a reformáció egyik fontos vívmánya volt az anyanyelvű istentisztelet; a misaléből és breviariumból már a kezdetekben magyarra fordították az éneket, himnusokat, antiphonákat, responsoriumokat — É7: ()_{3v} [Újfalvi túlzó megállapítása szerint a reformáció előtt magyar nyelven nem írtak és énekeltek isteni dicséreteket]; É11: ((4)_v; T15: A_{8r}, A_{12r}
- * a zenészek fizetsége akkora legyen, hogy a lelkészeknek is megfelelő bér jusson — É7: ()_{4v}; T5: 455
- * a zsinatnak és a superintendensnek tekintélyével és intésével kellene az énekeskönyveket kiadni; törekvés arra, hogy a gyülekezeti, temetési énekeskönyvek és a graduálok lezárt, tovább nem bővülő gyűjteményét létrehozzák — É7: ()_{3r}, ()_{4r}; É8: A_{2v}; É11: ((4)_v
- * a megszokás, tradíció nagy szerepe: a bevett énekanyag megváltoztatása nehéz, és okot adhat a rágalmaszra is — É7: ()_{3r}; É8: A_{2r}
- * temetéskor a harangozást, alamizsnaosztást, tort, éneklést, prédikálást megtartották — É8: A_{2r}
- * a lelkészek és kántorok (iskolamesterek) javadalmazásában a keresztelésért, esketésért, illetve a temetésért kapott pénznek nagy szerepe volt — É8: A_{2v}
- * Szenci Molnár nem kanonizációs törekvéssel fordította le a zsolnárokat, nem akarta a megszokott énekeket a hívektől elvenni — É9: ()_{11r}

- * Szenci Molnár Albert idegen, istenfélő nemzetek fejedelmeinek ajánlotta zsoldárfordításait (ők a magyarok jóakarói, támogatói, az ő főiskoláikon tanulnak a magyar ifjak) — É9:)(10_v
- * az egyházi rendtartásokban (így éneklésekben) való különbségek nem különböztetik meg az egyes keresztény vallásokat, vagyis az adiphoronok közé tartoznak — T12: (;)1_v
- * Samarjai János nyilatkozata szerint a felső-dunamelléki egyházkerületben (Csallóköz-Mátyusföld) a magyar evangélikusoknál a reformátusokhoz hasonlóan nincs többszólamú éneklés és hangszeres zene a templomokban — T12: (;)2_r
- * amely gyülekezetnek nincsen módja az éneklésre vagy nem énekel (pl. a zürichi egyház), azt nem kell kárhóztatni, hiszen régen is a napnyugati egyházak később kezdtek énekelni, mint a napkeletiek (ld. Augustinus) — É11: ((2)_v; T11: 931; T12: 176; T13: 44–45
- * „boldog Luther Márton énekei és zsoldárai megtartassanak” — H22: 118
- * az unitárius egyház „az idő mostohasága miatt” [az 1638-i dési országgyűlés után] nem nyomtathatott gyülekezeti énekeskönyvet (csak temetésit) — É14:)(3_r
- * Veregyházi Tamás (1686–1716 között debreceni lelkész, majd superintendens) 400 hibát talált az akkor használatos gyülekezeti énekeskönyvben — N21: 9

II.10. Irodalomtörténeti adatok (vegyesen, időrendben)

- * 1536-ban a magyar helyesírásról még nem volt könyv — É1: A_{4r}
- * az énekeskönyv-szerkesztő énekkéziratokat gyűjtött, abból válogatott — É2: A_{3r}; É3: A_{4v}; É4: []_{3r}
- * RMNy 160/2 címe szerint Kálmáncsehi Sánta Márton a reggeli éneklések (príma) prózai zsoldárait fordította
- * a szerkesztő javította az énekeket; az énekszövegek kritikája (ez verselési, textológiai vagy teológiai szempont szerint történt) — É4: []_{3r}; É5: *_{3v}; É9A: A_{3v}; T34: 60
- * a *Non vox, sed votum*-kezdetű versecske a forrásokban — É11: ((4)_r; T5: 425, 445; T14: 341; T39: 93
- * Laskai Csókás Péter műfaji rendszere: az isteni dicséretnek körébe tartozó énekek különböző szempontok szerinti csoportosítása — T5: 409 skk. (Ld. még a II.4.1. pontban.)
- * Bornemisza Péter énekeskönyve (RMNy 513) Balassi István és felesége, Czoron Anna támogatásával jelent meg
- * Bornemisza *Foliopostillájának* (RMNy 541: 102r) kapcsolata saját énekeskönyvével és a *Bártfai énekeskönyv* előszavával (RMNy 713)
- * az énekszerzők névtelenségének problémájáról — É7: ()_{3v}; É8: A_{2v}
- * az énekek esztétikai megítéléséről — É7: ()_{4v}

- * tiltakozás az ellen, hogy a szerkesztők, kántorok, tanítók, könyvnyomtatók a nekik tetsző énekeket ellenőrizetlenül beteszik a gyülekezeti énekeskönyvbe — É7: ()_{4r-v}
- * a zsoltárparafrázisokról és a Zsoltárkönyv pontos lefordításának problémájáról — É7: ()_{4r}
- * Skarica Mátéről és zsoltárfordításának kiemelkedő voltáról — É7: ()_{4r-v}
- * mivel sokan nem tudtak olvasni (nem úgy, mint egyéb nemzeteknél), ezért hallás után tanulták meg az énekeket — É7: ()_{1r}
- * a magyar énekeket tartalmazó többkötetes gyűjtemény tervezete (az énekek nagy része Újfalvi Imre kezében megvolt) — É7: ()_{1r-v}:
 1. graduál, gyülekezeti énekeskönyv és halotti énekeskönyv egy kötetben
 2. iskolai énekeskönyv
 3. a templomban nem használható egyéb „tisza” énekek gyűjteménye (magánénekeskönyv)
 4. bibliai és más egyházi szerzőktől származó históriák
 5. magyar históriás énekek gyűjteménye
 6. idegen dolgokról szóló históriás énekek
- * az énekeskönyvek első magyar bibliográfiája — É7: ()_{2rskk}
- * az énekszerzésben a „ritmus”, a históriákban pedig a hely és idő megadása nélkülözhetetlen — É7: ()_{2v}
- * Taksonyi Péter és Miskolci Csulyak István ösztönző szerepe Szenci Molnár zsoltárfordításainak elkészültében — N5: 147–148
- * Szenci Molnár Albert életére, fordítói munkásságára vonatkozó adatok — É9
- * Szenci Molnár Albert szerint a legszebb zsoltárfordításokat a XVI. században Szegedi Gergely, Sztárai Mihály és Skarica Máté készítette, sok zsoltárfordítás „igen paraszt versekben” van írva — É9: ()_{11r}
- * „az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta” — Szenci Molnár verstani nézetei — É9: ()_{11r-v}
- * Keserői Dajka János és Geleji Katona István szerkesztői emendáló tevékenységéről, a kéziratossá, majd a nyomtatott graduál keletkezési körülményeiről — É11: ((1))_r(((1))_r—((2))_r
- * Geleji Katona a gyülekezeti énekeskönyv kijavítását is tervezte — É11: ((4))_v
- * Geleji Katona textológusi és könyvkiadói gondosságáról: kéri a kántorokat, hogy a hibás szavakra (melyeket az Errata-ban felsorolt) ragasszanak tiszta papírt, s írják rá a helyes szót a nyomtatást utánzó betűkkel; az értelmes kántorok maguk is kijavíthatják mind a szöveg, mind a dallam hibáit — É11: Mm_{2r-v}
- * a középkori himnuszok fordításakor a szövegeket a protestáns hitágazatokhoz igazították — É11: ((4))_v
- * helyesírási, nyelvészeti értekezés — É11: Mm_{1r}–Mm_{2r}
- * Geleji Katona a bibliai énekeket (Dávid zsoltárait) Vergilius *Aeneis*énél, Horatius és Ovidius verseinél szebbeknek tartja: mert azok szív repesése, vérpezsdülés nélkül nem olvashatóak; mesterségesebben foglaltatnak össze

a versszakok; méznél édesebben folynak; hathatósabban indítják meg a figyelmes olvasóknak, hallgatóknak elméjét; az angyali éneknél szebb concentus, azaz ékes hangcsálás, harmonia, azaz egyező zengés és argumentum nem volt még a földön — P14/I: 565 skk.

* Nógrádi az olvasás (írás) tanulására, Szathmárnémethi minden rendek (férfiak és nők) olvasásra tanítására buzdít — T30: 30; T36: ¶_{8r}

* Tótfalusi Kis Miklós összehasonlítása a magyarok és külföldiek írás- és olvasástudásáról; külföldön nemcsak olvasni tudnak, hanem a templomba sem mennek könyv nélkül (az egész Biblia, vagy az Újszövetség, vagy legalább a Zsoltárkönyv mindenkinél ott van); művelődési program megfogalmazása: a tudós emberek írjanak és vásároljanak könyveket, tanítsák a népet; a gyerekek iskoláztatására ne sajnálják az emberek a pénzt, legalább olvasni tanítsák meg őket — É13

* a szöveghagyományozódás konzervativizmusa, a protestantizmus biblicizmusa: a megszokott énekek szövegét csak akkor változtatta meg a szerkesztő, amikor a Bibliában is található szöveggel helyettesíthette „az idegen szólas formái”-t — É14:)_{(3v}

II.11. Kiadástörténeti, nyomdászati adatok — korabeli híradás graduálok másolásáról (vegyesen, időrendben)

A nyomtatott énekeskönyvek, graduálok átfogó könyvtörténeti vizsgálatán kívül elsősorban az előszavakban, levéltári anyagban találhatóak kiadástörténeti adatok:

* Heltai Gáspár verses Zsoltárkönyv nyomtatását tervezte, de 1574-ben [főleg Báthory István cenzúrarendelete miatt] nem tehetette meg — É3A: A_{1v}

* egy új énekeskönyv kiadásának egyik lehetséges oka az, hogy a kevés példányszámban kiadott korábbi énekeskönyv elfogyott — É4: []_{4v}

* háromrészes gyülekezeti és magánénekeskönyv, a tartalom részletes leírásával — É4

* mecénás szerepe a könyvkiadásban, buzdítás a mecénatúrára — É4: []_{4v}; É5 (Csáktornyai János könyvnyomtató ajánlása); É9:)_{(10v}

* híradás XVI. századi unitárius énekes- és imádságoskönyv nyomtatásáról — P10: 177 (vö. RMNy 746, nem maradt fenn belőle példány)

* unitárius „éneklő könyv”, „magyar psalterium”, „graduál” kéziratos másolásáról híradás — N3/I: I. kötet, 50; II. kötet, 73; N3/II: 477

* az ún. debreceni énekeskönyvek sorozatáról — É7: ()_{3r}

* a könyvnyomtatókról, akik egyben énekeskönyvszerkesztők is — É7: ()_{4v}

* az első magyar énekeskönyv-bibliográfia — É7: ()_{2r}

* a Szenci Molnár-féle zsoltárok fordítási idejéről és kinyomtatásának elkezéséről — N6: 42 skk.

* a Szenci Molnár-féle zsoltárok kottáit nagyobbra („öregb literákra”, „nagyobb characterekre”) kellene szedni, hogy könnyebben használhassák őket — N6: 297, 318

- * Szenci Kertész Ábrahám könyvkiadó és -nyomdász életére vonatkozó adatok — É12
- * az RMNy 1438 ajánlásának címzettje (Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna) 7 évvel az énekeskönyv megjelenése előtt meghalt, tehát Brewer Lőrinc egy korábban kiadott énekeskönyv ajánlását vehette át és egészíthette ki — É10
- * Brewer Lőrinc könyvkiadó és -nyomdász mint énekeskönyvszerkesztő: a nagyobb énekeskönyvből válogatott ki énekeket, új énekekkel bővítette azt, s olyan formátumban (12°) jelentette meg az énekeskönyvet, hogy az mind otthon, mind a házon kívül jártukban a hívőknek nem okozhatott nehézséget — É10: (5)_r
- * 1631-ben a kövesdi evangélikus egyháznak volt egy tót és egy szakadozott kötésű Huszár Gál-féle graduálja (RMNy 353)⁹⁹ — N8: 40
- * Fodorik Menyhért debreceni nyomdász kötelességei közé tartozott, hogy szükség esetén bekösse a „templomba való énekes graduálokat” — N9: 100
- * az Öreg Graduál (RMK I. 658) kinyomtatása 4 évig tartott — É11: ((2)_v
- * az Öreg Graduált 200 példányban nyomtatták, s I. Rákóczi György ajánlásával, eredeti aláírásával, jelmondatával ingyen juttatták el a nagyobb gyülekezeteknek; I. Rákóczi György mecénás-szerepéről¹⁰⁰ — É11: ((2)_v; (((1)_v)_{skk}
- * az Öreg Graduál kottás énekeit kétszer nyomtatták: először üres vonalakkal nyomtatták le az énekeket, arra a kántor berajzolta a kottafejeket, ezt elküldték a metszőhöz, aki kimetszette azokat, végül újra kinyomtatták az egészet — É11: (((2)_r
- * az Öreg Graduál leveleinek számozása a kötetben kétszer kezdődik el, mert a kottametszés lassan haladt, így párhuzamosan, ugyanabban az időben a kotta nélküli prózai zsoltsárfordításokat is elkezdtek nyomtatni — É11: (((3)_r
- * híradás a nyomtatott *Csepregi graduál*ról és egy evangélikus kéziratos graduál készítésének módjáról¹⁰¹ — N11: 111–112
- * panasz, hogy nincs a gyülekezet minden tagjának énekeskönyve — É13: *_{2v}; T16: 242

II.11.1. Gyűjtemény-típusok

A protestánsok nyomtatott és kéziratot gyűjteményeket használtak a XVI–XVII. században.¹⁰² Vannak adataink a néhány leveles kéziratok vándorlásáról is. A szerkesztők sok esetben maguk szedték össze a kéziratot szövegeket

⁹⁹ Az I.2. pontban jelzett kiadástörténethez tartozik az énekeskönyv-példányok utóéletének a kérdése is.

¹⁰⁰ Az *Öreg Graduál* példányairól, Tolnai Istvánnak a graduálok szétosztásában játszott szerepéről szóló levéltári adatokat ld. Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged 1996. 189–191.

¹⁰¹ Kránicz Lőrinc evangélikus lelkész (megh. 1688) hagyatékában megvolt a *Graduale Csepregiense*, ld. Payr Sándor: „Az elveszett Csepregi Graduál”, *Protestáns Szemle* XLVI (1937) 133.

¹⁰² Itt azonban figyelembe kell venni a II.3. és 5. pontokban felsorolt megszorításokat.

(ld. É3: A_{4v} vagy az egyes énekeskönyvek függelékeit, kiegészítéseit). A templomban mind a graduált, mind a gyülekezeti énekeskönyvet használták — ld. az énekeskönyvcímeken kívül még É7: ()_{3r}; É11: ((4)_v. A XVII. század 30-as éveitől kezdve a graduálon, gyülekezeti énekeskönyvön kívül még Szenci Molnár Albert zsoltárkönyvéből is énekeltek — ld. a több részes énekeskönyveken kívül még a II.4.2. pontot.

III. Az éneklés teológiai alapjának műfaj történeti következménye

A legtöbbet idézett bibliai hely *Pál levele a kolosséiakhoz* 3:16 (illetve az azzal megegyező tartalmú *Pál levele az efezusiakhoz* 5:19).¹⁰³ „A Krisztus beszéde lakjék bennetek gazdagon úgy, hogy tanítsátok egymást teljes bölcsességgel, és intsetek egymást zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel; hálaadással énekeljétek szívetekben az Istennek”.¹⁰⁴ Az éneklés teológiai alapját képező fenti versek többféleképpen is megjelennek a kor irodalmában. Zwingli például a fenti igehelyek nyomán (szívvel kell énekelni, nem fennhangon, szájjal) utasította el az istentiszteleti éneket.¹⁰⁵ A perikópa szerint a Vízkereszt utáni 5. vasárnapon, illetve a Szentháromság-nap utáni 20. vasárnapon ezek voltak a levélbeli szent igék. Ennek megfelelően, mint a források között láthattuk is, a vasárnapi epistolákat magyarázó művek a fenti ünnepeknél érintik az éneklés kérdését. Így például Enyedi György hosszú prédikációjában magyarázza a *Kol.*-t. Angliában külön mű is megjelent az *Ef.* kapcsán, Thomas Ford, exoni lelkész (1598–1674) a következő címmel jelentette meg írásmagyarázatát először 1653-ban, majd 1659-ben: *Singing the psalmes the duty of Christians under the New Testament, or, A vindication of that gospel-ordinance in V sermons upon Ephesians 5, 19 wherein are asserted and cleared I. That, II. What, III. How, IV. Why we must sing.* Kőszegi Gáspár István oszgyáni evangélikus lelkész elmélkedéseket írt *Ef.* 15–22. alapján, s kis könyvben ki is adta (RMK I. 944), de az énekléssel csak röviden foglalkozott. Előszavaink nemcsak érintik ezeket a helyeket, de van köztük olyan is, mint Huszár Gál 1574-es előszava, amely elsősorban a fentiek exegézise. (Az 1545-ös, Bucser-előszavú strassburgi énekeskönyvben is az előszó és tartalomjegyzék után külön levélen következik *Kol.* magyarázata,¹⁰⁶ vagy Cyriacus Spangenberg a *Cithara Lutheri*-ben szintén külön prédikációt szentel *Kol.*-nak.) Ugyancsak, a külföldi példákkal összhangban, több énekeskönyvben mint mottó szerepel a címlap után *Kol.* és *Ef.*

¹⁰³ Laskai Csókás például az *Ef.* után a *Kol.*-t idézi, a következő megjegyzéssel: „quaedam ab his non discrepantia scribuntur” (T5: 411).

¹⁰⁴ A továbbiakban rövidítve, a versek feltüntetése nélkül: *Kol.* és *Ef.*

¹⁰⁵ A hazai és nemzetközi szakirodalomban többször idézve, így pl. *Leiturgia* IV. Hrsg. Karl Ferdinand Müller — Walter Blankenburg. Kassel 1961. 17.; Pásztor János: „Evangélikus-református istentisztelet a XVI. században”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 33.

¹⁰⁶ Philipp Wackernagel: *Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI. Jahrhundert.* Frankfurt a. M. 1855. 586.

A két bibliai hely éneklésre vonatkozó korabeli teljes exegézisét nem érintem. Mindössze egy részét kiemelve arra a kérdésre keresem a választ, hogy a psalmi—hymni—cantica spiritualia (pszalmoi—hümnoi—ódai pneumatikai; Luther fordításában: Psalmen—Lobsänge—geistliche Lieder) fogalmak jelentettek-e a XVI–XVII. században műfajilag is elkülöníthető énekeket.

Mint az alábbi táblázat is mutatja, sokszor még ugyanazon a művön belül is lehettek fordítási variánsok, legtöbbször *Kol.* és *Ef.* azonos fogalmait is más-keppen fordították.

III.1. Magyar fordítási változatok (válogatás)

A mű	Kol. 3,16			Ef. 5,19		
	psalmi	hymni	cantica spiritualia	psalmi	hymni	cantica spiritualia
RMNy 13 1533	éneklések	dicséreték	lelki hangicsálás	psalmusok (éneklések)	hymnusok (dicséreték)	lelki énekek
RMNy 49 1541	éneklések	dicséreték	lelki énekek	éneklések	isteni dicséreték	lelki énekek
RMNy 160 1560–61 — prot.	psalmusok	dicséret mondások	lelki énekek			
RMNy 171 1561 — ref.	mindenféle éneklések					
RMNy 181 1562 — ref.	hymnusok	cantiók	lelki dicséreték és psalmusok	hymnusok	cantiók	lelki dicséreték és psalmusok
RMNy 186 1561 — prot.	psalmusok	dicséreték	lelki éneklések	éneklések	isteni dicséreték	lelki éneklések
RMNy 199/2 1564 — ref.	psalmi	hymni	pie cantilena			
RMNy 229 1567 — ref.	hymnusok	psalmusok	lelki énekek	hymnusok	psalmusok	lelki énekek
RMNy 353 1574 — evang.	psalmusok	dicséreték	lelki éneklések			
RMNy 486 1581–82 — evang.	psalmusok	dicséreték	lelki éneklések	psalmusok		
RMNy 513 1582 — evang.	psalmusok	dicséreték	lelki éneklések			
RMNy 553 1584 — evang.	énekek	dicséreték	lelki éneklések	zsoltárok	éneklések	lelki énekek
RMNy 584 1586 — ref.	éneklések	dicséreték	lelki énekek	énekek	dicséreték	lelki éneklések
RMNy 630 1589 — evang.	psalmusok	dicséreték	lelki éneklések	psalmusok	énekelvén	dicséretet mondván
RMNy 652 1590 — ref.	psalmusok	dicséreték	lelki énekek	éneklések	isteni dicséreték	lelki énekek
Enyedi György kézirata 1592–97 — unit.	dicséreték	dúdolások	lelki énekek			
RMNy 773 1596 — evang.	psalmi; psalmi	hymni; hymni	cantica spiritualia; carmina	psalmi	hymni	cantica spiritualia

A mű	Kol. 3,16			Ef. 5,19		
	psalmi	hymni	cantica spiritualia	psalmi	hymni	cantica spiritualia
RMNy 828 1598 — evang.	psalmusok	dicséreték	lelki éneklések	psalmusok énekek	dicséreték	lelki éneklések
RMNy 962 1607 — ref.	psalmusok	dicséreték	lelki énekek			
RMNy 1107 1590 — ref.	éneklések	dicséreték	lelki énekek	énekek	dicséreték	lelki éneklések
RMNy 1308 1624 — ref.	psalmusok	dicséret mondások	lelki éneklések			
RMNy 1412 1628 — evang.	Psalmen	Lobgesänge	geistliche liebliche Lieder	Psalmen	Lobgesänge	geistliche Lieder
RMNy 1438 1629 — evang.				énekek	dicséreték	lelki éneklések
RMK I. 658 1636 — ref.	psalmusok (zsoltárok); psalmusok	hymnusok (dicséreték); hymnusok	lelki ódák (énekek); lelki éneklések	psalmusok; psalmusok	hymnusok; hymnusok	lelki ódák; lelki dicséreték
RMK II. 700/1 1649 — ref.	psalmi	hymni	cantiones spirituales			
RMK I. 816 1648 — prot.	psalmusok	dicséreték	lelki énekek	éneklések	isteni dicséreték	lelki énekek
RMK I. 1234 1679 — ref.	zsoltárok	hymnusok; dicséreték	lelki éneklések; lelki énekek			
RMK I. 1503 1697 — unit.				éneklések	isteni dicséreték	lelki énekek

III.2. Három énekfajta mint szinonima

A szakirodalom egyetért abban, hogy nem lehet a fenti igehelyek alapján meggyőzően elkülöníteni az őskeresztények gyülekezeti énekének különböző formáit.¹⁰⁷ Rajeczky Benjamin az őskeresztény korra vonatkoztatva megállapítja: „Tekintve, hogy a zsoltár később is gyakran szerepel himnusz vagy canticum néven, a három név valószínűség szerint szinonima.”¹⁰⁸ Csomasz Tóth Kálmán szintén ezt hangsúlyozza: „Első pillantásra úgy látszik, mintha az újszövetségi ének három különböző típusáról volna szó. Ilyen felosztás azonban betűszerinti és erőltetett biblicizmus lenne. ... A három elnevezés különbségét pontosan felderíteni nem lehet. Valószínűleg ugyanazt jelentették más-más szempontból. A „zsoltár” lehetett a zsidó-kereszténynek számára használatos elnevezés, a „hymnusz” (dicséret) a görögöké, a „lelki ének” szó pedig sajátos keresztény és egyházi rendeltetésükre utal.”¹⁰⁹

¹⁰⁷ *Leiturgia* IV. 8. 12. Egyik bizonyítékként említik, hogy *Máté evangéliumában* (26,30) és *Márk evangéliumában* (14,26) — „Miután dicséretet énekeltek, kimentek az Olajfák hegyére” — a dicséret (hymnus) a Hallél-zsoltárokból (113–118. zsoltár) állt.

¹⁰⁸ *Mi a gregorián?* Bp. 1981. 16.

¹⁰⁹ *A református gyülekezeti éneklés.* Bp. 1950. 28–29.

Mind a külföldi, mind a hazai korabeli irodalom (mint a táblázat is mutatja) nagy részben szintén szinonimaként használta a három elnevezést, nem foglalkozott műfaji aktualizálásukkal. Más esetben csak a zsoltárok fajtáit különítették el (weissagende Psalmen, Lehrpsalmen, Trostpsalmen, Betpsalmen, Dankpsalmen). Előfordul, hogy „zsoltárok és más lelki énekek”-re egyszerűsítették le a három fogalmat.¹¹⁰

III.3. Háromféle ének mint háromféle műfaj

Akárcsak az ókeresztény korban,¹¹¹ így a XVI–XVII. században is születtek olyan exegézisek, melyek sokszor ugyan gyakorlati megfontolásból vagy tartalmi alapon, de mégis csak valamilyen énekfajta, műfajhoz kötötték a páli triászt. Így például a páli leveleken alapul az 1540-es konstanzi énekeskönyv szerkezeti felosztása: I. Psalmen — II. Lobgesänge (Hymnen, Kirchenlieder) — III. geistliche (außerliturgische) Lieder.¹¹²

Az általam tanulmányozott források közül az evangélikusokban főleg Luther hatásának továbbélését követhetjük nyomon:

Luther, Martin (1483–1546): Dávid és mások zsoltárai (Psalmen) — bibliai énekek, mint Mózes, Debora, Salamon, Ézsaiás, Dániel, Habakuk éneke, a *Magnificat*, *Benedictus* és hasonlók, vagyis a canticumok (Lobgesänge) — nem bibliai, Istenről szólóak, mint pl. a korabeli lelki énekek (geistliche Lieder).¹¹³

Spangenberg, Johann (1484–1550): Dávid és mások zsoltárai (Psalmen) — bibliai énekek, mint Mózes, Ézsaiás, Dániel, Habakuk énekei és az újszövetségi canticumok (Lobgesänge) — nem bibliai, Istenről szólóak, mint pl. a korabeli lelki énekek (geistliche Lieder).¹¹⁴

Maier, Georg (1502–1574): Dávid és mások zsoltárai (psalmi) — hálaadások és isteni dicséretetek, mint Mózes, Debora, Salamon, Ézsaiás, Dániel, Habakuk és mások énekei (hymni) — Mária, Zakariás, Simeon éneke, és a korabeli egyházban használt énekek, melyek tanítanak, intenek (cantica).¹¹⁵

Pauli, Simon (1534–1591): Dávid zsoltárai (Psalmen) — bibliai hálaadások, mint Mózesé, Zakariásé, Máriáé, Deboráé, Salamoné, Ézsaiásé, Simeoné és

¹¹⁰ Például Wolfgang Köpfel 1539-es strassburgi énekeskönyv-előszavában vagy az 1561-es bonni énekeskönyv előszavában (Philipp Wackernagel: i.m. 567., 612).

¹¹¹ Lásd például Hilarius Pictaviensis (*Patrologia Latina* IX. 244); Hieronymus (*PL* XXVI. 561; XXX. 900); Primasius Adrumetanus (Pseudo-) (*PL* LXVIII. 658); Hrabanus Maurus (*PL* CXII. 455); Herveus Burgidolensis (*PL* CLXXXI. 1265); Sedulius Scotus (*PL* CIII. 208); Petrus Lombardus (*PL* CXCII. 213., 284).

¹¹² Markus Jenny: *Geschichte des deutschschweizerischen evangelischen Gesangbuches im 16. Jahrhundert*. Basel 1962. 78.

¹¹³ „Fastenpostille”, in *D. Martin Luthers Werke*. 17. Bd. Weimar. 1927. 121.

¹¹⁴ *Ausslegung der Epistel und Evangelien*. Nürnberg [!] 1580. 64r.

¹¹⁵ *Secunda pars homeliarum in Epistolas dominicales*. Witebergae 1562. 47r–v.

másoké (Logesänge) — nem bibliai, Istenről szóló énekek, mint amelyeket Luther és mások írtak a korban.¹¹⁶

Hemmingsen, Niels (1513–1600): hangszerkísérettel előadott énekek (psalmi) — dicséreték, énekhanggal vagy más módon előadva (hymni) — énekek, melyek nem annyira dicséretet, hanem más dolgokat, mint pl. próféciát, tanítást, intést is tartalmaznak (odae).¹¹⁷

Calvin, Jean (1509–1564): hangszer kíséréttel előadott énekek (psalmi) — dicséreték, énekhanggal vagy más módon előadva (hymni) — énekek, melyek nem annyira dicséretet, hanem intéseket, oktatásokat és más tartalmakat, tárgyakat foglalnak magukba (odae).¹¹⁸

Megander, Kaspar (1495–1545): Istennek szentelt, ajánlott beszéd (psalmus) — isteni dicséret (hymnus).¹¹⁹

Bullinger, Heinrich (1504–1575): másokra hivatkozik, akik már jobban elkülönítették egymástól a psalmusokat és hymnusokat, „ego quodlibet doctum pium et utile carmen intelligo, quo vel deus laudatur, vel virtutes praedicantur, vel vita nostra instituitur”.¹²⁰

Bèze, Théodor de (1519–1605): különböző tárgyú énekek: panasz, kérés (a szerző héber átírása szerint: 'mizmorim', psalmi) — dicséreték (a héber 'tehillim', hymni) — művészibb formában megfogalmazott énekek, melyek szintén dicséreték (a héber 'shirim', cantica).¹²¹

A XVI–XVII. század magyar teológiai irodalmában mindössze három helyen foglalkoznak a zsoltár—dicséret—lelki ének műfaji szempontú magyarozatával. Valójában legtöbbször csak implicit műfaji rendszer létezett, nagyon sok esetben az énekekről szólva csak annyit mondanak forrásaink: „zsoltárok és énekek” énekelteknek (ld. pl. T40: a_{4r}).

Az unitárius **Enyedi György** számomra egyelőre nehezen értelmezhetően különíti el az énekeket: Pál apostol „mikor penig így szól: *Dicséretekkel, dudolásokkal, énekekkel*, minden rendbeli énekléseket befoglal. Mintha azt mondaná: Ne lehessen olyféle beszéddel való zengedezés és vigasságnak jelető igéje, akár psalmus, akár hymnus, akár cantionak neveztessek” (P10: 174). Enyedi nem szinonimaként kezeli a háromfajta éneket, de nem is határozza meg értelmüket: „minden rendbeli éneklés”-nek nevezi őket. Majd elkülöníti mindhármat az „olyféle beszéddel való zengedezéstől”, a „latorságokról, éktelen és fertelmes dolgokról” szóló énekektől.

¹¹⁶ *Postilla*. Magdeburg 1589. 239.

¹¹⁷ *Commentarii in omnes Epistolas Apostolorum*. Francofurti a. M. 1579. 435.

¹¹⁸ „In omnes Novi Testamenti Epistolas commentarii”, in *Corpus Reformatorum*. vol. 2. Halis S. 1834. 159.

¹¹⁹ *In epistolam Pauli ad Ephesios commentarius*. Basileae 1534. 190.

¹²⁰ *Commentarii in Epistolas Pauli*. H. é. n. 441.

¹²¹ *Annotationes maiores in Novum Dn. Nostri Iesu Christi Testamentum*. H. n. 1594. 420.

Geleji Katona István¹²² (É11: ((3)_v) előszava ebben a tekintetben is kiemelkedik környezetéből, s úgy tűnik, bár több ponton érintkezik, mégsem követ szó szerint semmilyen külföldi mintát. A görög eredeti alapján, többször elterve a fenti protestáns magyarázatoktól, csak a szertartási énekekre vonatkoztatja a páli helyet. Az éneklés 3 nemét, genusát így határozza meg: Dávid és mások zsoltárai [prózai zsoltárok] (*psalmusok*) — isteni dicséretetek, latinul canticumok: ó- és újszövetségi canticumok, mint Mózesé, Miriámé, Deboraé és Báraké, Annáé, a három ifjúé a tűzben, Máriáé, Zakariásé és Simeoné (*hymnusok*) — énekek, melyekben nemcsak isteni dicséretetek, hanem intések, tanítások, jövendölések és hálaadások is vannak, mint pl. Salamon *Énekek éneke*, a mi antiphonáink, prosáink, versiculusaink, benedictióink és több affélék (*ódák*)¹²³. A szövegben található 'mi'-vel a bibliai énekeket elkülöníti azoktól a dicséretektől, amelyek nem minden esetben kapcsolódnak szó szerint a Biblia szövegéhez. Ugyanilyen értelemben következetesen *hymnusnak* nevezi egyik prédikációjában (P14/I: 567 skk.) az angyali éneket (Lk 2,14). Sajnos Geleji Katona írásmagyarázatának hatásáról nem számolhatunk be, műfaj történetileg hasonló kezdeményezés talán csak egy született.

Szathmárnémethi Mihály a fenti bibliai hely psalmusát zsoltárnak értelmezi, míg a hymnusokat és lelki énekeket már szinonimaként kezeli. Ez utóbbiakat mint Szentírásból szedett énekeket említi, majd részletezi, hogy mit ért alattuk: zsoltárparafrázisokat, invocatiókat (könyörgéseket), ünnepi énekeket és (ha a község botránkozása nélkül nem hagyhatók el) litániákat, passiókat, lamentációkat. Szathmárnémethi műfaji besorolásában az eredet, használat, tartalom szempontjai keverednek. Célja gyakorlati volt: azokat az énektípusokat akarta megnevezni, amelyeket a templomban énekelni lehetett.

Utolsó példám **Drégelypalánki Jánosé**, aki *Praxis pietatis*-kivonatában (T39: 93) a puritán elveknek megfelelően értelmezi az *Efezusi levelet*, „éneklések és isteni dicséretetek” alatt csak a 150 zsoltárt érti.

¹²² Lásd erről más összefüggésben H. Hubert Gabriella: „Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?”, *ItK* XCIII (1989) 299.

¹²³ Geleji Katona a világi ódáktól is elkülöníti a bibliai 'ódá'-t: „az poéták értik ama' külömb külömb *genusu*, nemü, kurta *rhythmusu* versetskéket, a' mellyeket lant mellett szoktanak vala mondani, az honnan ugyan *Lyricumok*nak-is hivattak”. Ld. még: Ferenczi Ilona: „Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében)”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 26.